

Daadkrachtig besturen of kiezers representeren?

Politologische ideeën over de bestuurbaarheid en representativiteit van de Nederlandse democratie tijdens versplinteringsperiodes

Bron afbeelding: Patricq Kroon, 'Verkiezingen van 1925', geraadpleegd via de Rijksstudio

Huub Mol – 5976154

h.a.c.mol@students.uu.nl

Masterscriptie Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Begeleider: Pepijn Corduwener

Woordenaantal: 13696

20-6-2022

Samenvatting

De hedendaagse versplintering in de Nederlandse partijpolitiek brengt discussiepunten aan het licht over het functioneren van de democratie. Enerzijds draagt de veelvoud van partijen bij aan de representatie van minderheden en groepsbelangen. Anderzijds draagt de veelvoud aan partijen niet bij aan de effectiviteit en daadkracht in de besluitvorming. Vanuit de democratische paradox tussen representativiteit en bestuurbaarheid wordt aangenomen dat een democratie zowel de bevolking goed moet representeren, als autonoom beslissingen moet kunnen nemen door boven die bevolking uit te stijgen. Versplintering zorgt ervoor dat de representativiteit in de democratie toeneemt, maar de bestuurbaarheid kan afnemen. In dit onderzoek is het verschijnsel ‘versplintering’ in relatie tot bovenstaande paradox gehistoriseerd. Aan de hand van twee versplinteringsperioden, die plaatsvonden tussen 1918 en 1937 en tussen 1963 en 1977, is onderzocht *hoe* politiek denkers de betreffende versplintering beoordeelden. De resultaten leren allereerst dat versplintering tussen 1918 en 1937 overwegend negatief werd beoordeeld en werd gezien als signaal dat de politiek *te representatief* was geworden. De resultaten leren daarnaast dat vanaf 1963 versplintering overwegend positief werd beoordeeld en werd gezien als signaal dat de politiek *niet representatief genoeg* was. Dit onderzoek draagt op twee manieren bij aan het historiografisch debat omtrent versplintering. Allereerst is voor het eerst een politicologische inslag gebruikt. Hierbij is ook gelet op de ideeën die politiek denkers aandroegen hoe met versplintering kan worden omgegaan. Daarnaast is een completer historisch overzicht van de beoordeling van versplintering tentoongesteld. Hieruit kunnen conclusies getrokken worden over veranderlijkheid van democratische waarden in Nederland.

Key words: *Nederlandse politiek, versplintering, representativiteit, bestuurbaarheid, Larry Diamond, politiek denkers, evenredige vertegenwoordiging, politieke verandering*

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	4
1.1 Introductie.....	4
1.2 Historiografie.....	5
1.3 Lacunes en hoofdvraag.....	7
1.4 Theoretisch kader.....	8
1.5 Methode.....	10
2. 1918-1937: democratie in de kinderschoenen.....	13
2.1 De weg naar algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging.....	13
2.2 Positieve beoordeling: een frisse wind, maar met stevige voorwaarden.....	15
2.3 Negatieve beoordeling: de aanval op de splinterpartijen.....	19
2.4 Tussenconclusie: wennen aan een nieuwe democratische realiteit.....	24
3. 1963-1977: veranderingen, crisis en verdeeldheid.....	26
3.1 De weg naar een politieke crisis.....	26
3.2 Negatieve beoordeling: stabiliteit op de tocht?.....	29
3.3 Positieve beoordeling: de roep om representatie in de politiek groeit.....	31
3.4 Tussenconclusie: veel ideeën, weinig eensgezindheid.....	36
4. Conclusie en discussie.....	38
4.1 Conclusie.....	38
4.2 Discussie.....	41
Literatuurlijst.....	44

1. Inleiding

1.1 Introductie

Na de parlementsverkiezingen van maart 2021 kan niemand er nog omheen. De versplintering in de Nederlandse Tweede Kamer heeft een enorme vlucht omhoog genomen. Zeventien partijen behaalden een zetel en tien daarvan behaalden minder dan tien zetels. Die enorme fragmentatie is een vervolg op de versplintering na de verkiezingen van 2017, toen ook al dertien fracties zetels behaalden.¹ Inmiddels zijn er sinds maart 2021 nog drie fracties afgesplitst, waardoor het totaal nu op twintig ligt. Deze ontwikkeling spreekt tot de verbeelding en levert interessante debatten op onder politiek denkers en commentatoren.

Zo wordt in de literatuur door politicoloog Tom van der Meer de versplintering toegeschreven aan het verval van ‘de gevestigde partijen’.² Zij bereiken de kiezers steeds minder en verliezen veel stemmen aan nieuwe spelers. Dit is volgens van der Meer niet nieuw: ‘Nu kent Nederland een lange traditie waarin nieuwe partijen kiezers mobiliseren door in te spelen op hun wantrouwen.’³ Politicoloog Simon Otjes ziet versplintering in Nederland eerder als onvermijdelijk en een *fact of life*.⁴ Historicus Joop van den Berg ziet dat in een versplinterd landschap politieke verantwoordelijkheid steeds lastiger toe te schuiven is aan bepaalde actoren: ‘Omgekeerd, als iedereen verantwoordelijk is [...] dan is er niemand meer specifiek verantwoordelijk voor het geheel.’⁵

Aan de ene kant draagt de huidige versplintering bij aan de representativiteit van de democratie. Meer partijen vertegenwoordigen in toenemende mate specifieke belangen of groepen. Zo zet de BoerBurgerBeweging zich in voor agrariërs en trekt DENK veel Nederlanders met een migratieachtergrond aan. In zekere zin is dit een positieve ontwikkeling en wordt de politiek democratischer.⁶ Aan de andere kant draagt versplintering niet bij aan de daadkracht van de politiek.⁷ Traditionele bestuurderspartijen zijn kleiner geworden, coalities

---

¹ Tom van der Meer, ‘Essay ‘Crisis van de gevestigde partijen’’, *B en M: Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij* 44 (2017) 3, 229-234, aldaar 229.

² Van der Meer, ‘Essay ‘Crisis van de gevestigde partijen’’, 229.

³ Tom van der Meer, ‘Voorbij de politieke crisis’, *Sociologie* 13 (2017) 1, 109-124, aldaar 119.

⁴ Stefanie Beyens, Simon Otjes en Marc van de Wardt, ‘Fractionalisatie, volatiliteit en nieuwe partijen’, *Res Publica* 59 (2017) 1, 103-119, aldaar 110.

⁵ Joop van den Berg, ‘Zonder verantwoording. Over de ‘inrichting’ van de democratie’ in: Aalt Willem Heringa en Jan Schinkelshoek (red.), *Groot onderhoud of kruimelwerk* (Den Haag 2019) 135-150, aldaar 145.

⁶ Beyens, Otjes en van de Wardt, ‘Fractionalisatie, volatiliteit en nieuwe partijen’, 110.

⁷ Erik van der Kouwe, Paul Hennings en Hans Keman, ‘Tussen mandaat en resultaat: problemen in de vertegenwoordigende democratie?’ in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht* (Leiden, 2011) 351-368, aldaar 354.

vormen wordt lastiger, debatten en vergaderingen duren langer en veel (nieuwe) partijen lijken vooral uit te zijn op het aanvallen van de gevestigde orde.

Om een beter begrip te krijgen van het verschijnsel en de bijbehorende discussies, kijk ik in dit onderzoek specifiek naar de *beoordeling van versplintering*. Het spanningsveld tussen de ‘bestuurbaarheid’ en de ‘representativiteit’ van de democratie speelt in deze discussies een hoofdrol. Dit spanningsveld vormt de theoretische inslag van dit onderzoek. Hieronder duid ik eerst het begrip ‘versplintering’ en hoe dit verschijnsel reeds in de literatuur is bestudeerd. Daarna stel ik de hoofdvraag, behandel ik het theoretisch kader en de opbouw van het onderzoek.

1.2 Historiografie

Versplintering, of politieke fragmentatie, is al op veel manieren geduid. Zo kan versplintering een ‘toename van het aantal partijen in een coalitie’ betekenen.⁸ Daarnaast wordt versplintering geduid aan de hand van het ‘werkelijke aantal partijen’, waarin niet het absolute aantal partijen, maar de relatieve grootte van partijen als criterium gebruikt wordt.⁹ Jan Lunsing en Michiel Herweijer definiëren fragmentatie als volgt: ‘Met politieke fragmentatie wordt bedoeld dat er in de volksvertegenwoordiging meer partijen vertegenwoordigd zijn dan voorheen. Dat er meer partijen nodig zijn om een meerderheidscoalitie te vormen. En ook dat de omvang van de gemiddelde politieke fractie afneemt.’¹⁰ Omdat ik me specifiek richt op een toename van het absolute aantal partijen, zal ik de conceptualisering van Lunsing en Herweijer verder als definitie gebruiken.

Richard Pildes beargumenteert dat versplintering problemen op kan leveren: ‘Put briefly, political fragmentation is the dispersion of political power into so many different hands and centers of power that it becomes difficult to marshal enough political power and authority for democratic governments to function effectively.’¹¹ Hypothetisch gezien kan dit scenario ook in Nederland problemen opleveren. Het twintigtal fracties maakt effectief regeren steeds moeilijker. Omdat de huidige versplintering nog aan de gang is, wordt het onderwerp in dit

---

⁸ Benoit Le Maux, Yvon Racoby en Timothy Goodspeed, ‘Political fragmentation, party ideology and public expenditures’, *Public Choice* 147 (2011) 1, 43-67, aldaar 44.

⁹ Markku Laakso en Rein Taagepera, ‘Effective’ number of parties’, *Comparative Political Studies* 12 (1979) 1, 3-29, aldaar 29.

¹⁰ Jan Lunsing en Michiel Herweijer, ‘Politieke fragmentatie in Nederlandse gemeenten’, *Bestuurswetenschappen* 70 (2016) 1, 5-16, aldaar 5.

¹¹ Richard H. Pildes, *Political Fragmentation in Democracies of the West* (Public Law Research Paper No. 21-50, New York 2021, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3935012) 2.

onderzoek gehistoriseerd. Hiervoor worden twee historische versplinteringsgolven, tussen 1918 en 1937 en tussen 1963 en 1977, bestudeerd. In beide gevallen betreft het de versplintering in de Tweede Kamer.

Deze historische periodes zijn, net als de huidige versplintering, reeds bestudeerd in de literatuur. Meerdere thema's spelen in die literatuur een rol. Allereerst wordt versplintering gezien als gevolg van een politieke verandering of crisis. Ook staan de aard, het succes en het falen van nieuwe en kleine partijen uit de versplinteringsperiodes centraal. Zo wordt het grotere succes van nieuwe partijen vanaf 1963 bijvoorbeeld gezien als signaal dat de politiek aan vernieuwing toe was.¹² De versplintering in de huidige tijd wordt, zoals door Van der Meer, juist bestudeerd vanuit het falen van grotere partijen. Eveneens een thema is *de beoordeling* van versplintering. Dit thema vormt de kern van dit onderzoek.

In *Vrij vissen in het Vondelpark* brengt Koen Vossen een compleet overzicht van nieuwe partijen tussen 1918 en 1940. Hierin staat hij stil bij de beoordeling van deze splinterpartijen door parlementariërs en de publieke opinie: 'Daarnaast was ongetwijfeld ook sprake van een oprechte bezorgdheid over de negatieve gevolgen die de toenemende versplintering voor het aanzien en het functioneren van de nog prille democratie had.'¹³ Volgens Vossen kwam de versplintering in 1918 onverwacht: 'Bij voorspellingen over de verkiezingsuitslag van 1918 had geen enkele commentator rekening gehouden met nieuwe fracties in de Tweede Kamer'¹⁴ Kleine partijen werden vervolgens verafschuwde, vooral vanwege hun deelbelangenvertegenwoordiging.¹⁵

Piet de Rooy gaat in *Ons stipje op de wereldkaart* in op de receptie van splinterpartijen en hoe deze veranderde. Hierin speelt het partijbeginsel een belangrijke rol. Mede vanwege 'beginselloosheid' werden nieuwe partijen in het interbellum bespot: 'Dit partijlandschap werd gekenmerkt door een grote ambivalentie ten opzichte van kleine partijen.'¹⁶ De Rooy concludeert dat vanaf de jaren '60 nieuwe partijen succesvoller waren omdat ze juist tegen de bestaande beginselpolitiek in opstand kwamen.¹⁷ Hoe deze successen werden beoordeeld, staat hij echter maar kort bij stil.

Hermann von der Dunk ziet in het interbellum eveneens dat versplintering en kleine partijen gehegeld werden, vooral door parlementariërs. Hij stelt dat deze negatieve beoordeling

---

¹² James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw* (Amsterdam, 2017) 188.

¹³ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark* (Amsterdam, 2003) 212.

¹⁴ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 37.

¹⁵ Ibidem, 113.

¹⁶ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart* (Amsterdam, 2014) 196.

¹⁷ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 255.

vooral uit vrees voor de eigen positie voortkwam.¹⁸ Daarnaast waren kiezers nog passief, waardoor zij die beoordeling overnamen: ‘De politieke volgzzaamheid en gezagsgetrouwheid, die in die naoorlogse geschiedschrijving [...] veelal als teken van zwakte is gebrandmerkt of als teken van een gebrekkige verwezenlijking van de democratische verhoudingen, blijkt dan een garantie te zijn geweest voor hun behoud.’¹⁹

Anthonie Lucardie spitst zich specifiek toe op de versplintering na 1963. Hij betoogt dat nieuwe partijen positiever werden beoordeeld, maar door hun eenzijdige programma vaak snel weer verdwenen: ‘Strijdpunt- en belangenpartijen bleken meestal eendagsvliegen, tenzij zij een bredere visie op staat en maatschappij (en een bredere sociale basis) wisten te ontwikkelen.’²⁰ Lucardie voorspelde daarnaast dat versplintering en zwevende kiezers door maatschappelijke veranderingen een politieke factor zouden blijven.²¹

Wielenga e.a. geven in *Een versplinterd landschap* een overzicht van de geschiedenis van partijen in Nederland, dat een ‘paradijs’ voor partijen zou zijn.²² Zij beschrijven de kanttekeningen van de versplintering in Nederland: ‘Maar of [...] ook de kwaliteit van het parlement omhoog is gegaan door de vele nieuwe partijen is nog maar de vraag. Aangezien alle fracties recht hebben op spreektijd zijn vergaderingen van de Tweede Kamer een lange zit geworden.’²³ Toch belichten zij ook het unieke karakter van het ‘partijenparadijs’: ‘Een voordeel van de lage kiesdrempel is echter wel dat Nederland een laboratorium is geworden voor nieuwe politieke initiatieven die soms later in het buitenland navolging krijgen.’²⁴

1.3 Lacunes en hoofdvraag

In de bovenstaande historiografie over de beoordeling van versplintering bestaan twee lacunes. Allereerst is er nog geen compleet historisch overzicht van de beoordeling van versplintering. In de literatuur wordt veelal slechts één versplinteringsperiode behandeld. Daarnaast ontbreekt in die beoordeling een politicologische inslag. Als beoordelaars worden veelal parlementariërs of ‘de publieke opinie’ aangehaald. Ik wil middels dit onderzoek een

---

¹⁸ Hermann von der Dunk, ‘De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum’ in: Ruud Koole (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1983* (Groningen, 1984) 41-61, aldaar 56.

¹⁹ Von der Dunk, ‘De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum’, 59.

²⁰ Anthonie Lucardie, ‘Dwergen, splinters en eendagsvliegen’ in: Ruud Koolen en Anthonie Lucardie (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1985* (Groningen, 1986) 68-93, aldaar 88.

²¹ Lucardie, ‘Dwergen, splinters en eendagsvliegen’, 74.

²² Koen Vossen, ‘Een paradijs voor partijen’, in: Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap* (Amsterdam, 2018) 245-258, aldaar 245.

²³ Koen Vossen, ‘Een paradijs voor partijen’, 246.

²⁴ Ibidem, 246.

completer overzicht van die beoordeling bieden door de ogen van de ‘politicoloog’ of ‘politiek denker’. De onderzoeksvraag luidt dan ook: *Hoe hebben ideeën van invloedrijke politicologen over versplintering in de Nederlandse politiek zich in de twintigste eeuw ontwikkeld, in relatie tot de balans tussen representativiteit en bestuurbaarheid?* Voor het antwoord op deze onderzoeksvraag worden de twee eerder genoemde historische periodes als cases onderzocht.

Met het antwoord op deze vraag wil ik op twee manieren bijdragen aan de historiografie. Allereerst wordt door het aanhalen van politicologen het verschijnsel versplintering vanuit een nieuwe hoek bestudeerd. Een van de belangrijkste thema’s in de politicologie is de relatie tussen burger en politiek, en hoe deze zou moeten zijn.²⁵ Dit thema speelt een hoofdrol in dit onderzoek en daarom zijn politicologische ideeën bijvoorbeeld interessanter dan die van historici als het om versplintering gaat. Politicologen zijn opgeleid om verschijnselen in de politiek te kunnen verklaren. Hierdoor kunnen zij gefundeerd het fenomeen versplintering beoordelen en duiden. Zo concludeert politicoloog Tom van der Meer bijvoorbeeld dat versplintering niet een crisis van de democratie *an sich* betekent, maar net zo goed de zwakte van de bestaande politiek kan blootleggen.²⁶ Politicologen stellen bovendien alternatieve stelsels voor, of onderbouwen op welke manier de democratie ook met versplintering bestuurbaar kan blijven.

Ten tweede wil ik een completer historisch overzicht van de beoordeling van versplintering bieden. Door de ideeën van politicologen systematisch over meerdere perioden met elkaar te vergelijken, kan vastgesteld worden of versplintering in Nederland overwegend als wezenlijk onderdeel van de politiek of juist als hinderlijk fenomeen voor de politiek is beschouwd. Continuïteit of verandering in deze ideeën vertelt ons meer over de richting waarin ons politieke klimaat zich heeft ontwikkeld. Nauw verbonden met deze ontwikkeling zijn de begrippen ‘bestuurbaarheid’ en ‘representativiteit’.

1.4 Theoretisch kader

De Amerikaanse socioloog Larry Diamond ziet binnen de democratie drie paradoxen, waaronder *governability versus representativeness*.²⁷ Vrij vertaald hebben we het hier over bestuurbaarheid tegenover representativiteit. Een democratie is bestuurbaar als de besluitvorming door regering en volksvertegenwoordiging soepel en effectief verloopt: ‘Governability requires sufficient concentration and autonomy of power to choose and

---

²⁵ Jacques Thomassen, ‘Burgers in twee gedaanten’, *Beleid en Maatschappij* 6 (1979) 2, 38-51, aldaar 39.

²⁶ Van der Meer, ‘Essay: Crisis van de gevestigde partijen’, 233.

²⁷ Larry Diamond, ‘Three Paradoxes of Democracy’, *Journal of Democracy* 1 (1990) 3, 49-60, aldaar 53.

implement policies with energy and dispatch'²⁸ Een democratie is representatief wanneer de bevolkingssamenstelling goed afgespiegeld wordt in de politiek, zowel in de volksvertegenwoordiging als de regering. Hiervoor is een lage kiesdrempel ideaal: 'The purer the form of Proportional Representation, [...], the more significant parties there will tend to be and the more parliament will tend to mirror in its political composition the balance of social, cultural, and ideological interests in society'.²⁹ De paradox tussen de twee waarden zit in het volgende: Politieke partijen moeten een spiegel van de maatschappij vormen, maar op specifieke momenten ook boven hun representerende taak uit kunnen stijgen omwille van daadkrachtige besluitvorming. Volgens Diamond kan de democratie dus slechts binnen een bepaalde bandbreedte stabiel zijn, aangezien bestuurbaarheid en representativiteit lastig te verenigen zijn.

Afgeleid uit het werk van Diamond kan een democratisch bestel drie scenario's aannemen. In het eerste scenario heerst er een betrouwbare balans tussen bestuurbaarheid en representativiteit. Iedere democratie moet een eigen weg in die balans. Zo zijn er stabiele democratieën met een absoluut meerderheidsstelsel en ook stabiele democratieën met een evenredige vertegenwoordiging, zoals Nederland.³⁰ Als in deze systemen een goede balans is tussen beide democratische waarden, is de democratie verantwoordelijk, of *accountable*.³¹ Echter, deze balans kan op twee manieren wegvallen: 'But there are tradeoffs, for if power is too limited or too diffused, government may be hamstrung.'³² In het tweede scenario is de regeringskracht teveel geconcentreerd bij te weinig spelers, waardoor verantwoordelijkheid voor het beleid niet wordt gedeeld en de macht niet kan worden bekritiseerd.

In het derde scenario kan een veld ontstaan waarin politieke verantwoordelijkheid juist door *te veel* spelers wordt gedeeld: 'This leads [...] to a 'national unity' coalition government so divided that it cannot act'.³³ De democratie is dan té representatief en niet goed bestuurbaar: 'In such circumstances, a political system may be made *more* stably democratic by making it somewhat *less* representative.'³⁴ Dit leidt tot een aantal onmiskenbare nadelen aan de democratie: Onderhandelingen of vergaderingen duren eindeloos, coalitievorming gaat stroever en compromissen smeden is moeilijker. Daarnaast is het moeilijker te zien wie verantwoordelijk is voor welke beslissing, omdat veel partijen die verantwoordelijkheid moeten delen. Teveel

---

²⁸ Diamond, 'Three Paradoxes of Democracy', 53.

²⁹ Ibidem, 55.

³⁰ Ibidem, 54.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, 55.

³⁴ Ibidem, 55.

bestuurbaarheid enerzijds of teveel representativiteit anderzijds kan dus het waarborgen van de andere waarde in de weg zitten en de balans tussen beide waarden verstoren.

Matthew Flinders en Matt Wood betitelen het model van de democratische paradoxen als oppervlakkig en heuristisch.³⁵ De definitie die Diamond aan ‘representatie’ geeft, komt echter wel overeen met de algemene definities van deze term: ‘However, [...] the notion of representation that is used almost universally and uniformly is that of reflecting society.’³⁶ Het werk van Diamond is gekozen als theoretisch kader omdat deze een lens biedt waardoor een verandering in de samenstelling van een democratisch veld bekeken kan worden. Deze lens veronderstelt dat na zo’n verandering de democratie een *bepaalde richting op kan gaan*. Zodoende is deze lens wellicht oppervlakkig, maar wel makkelijk te gebruiken als meetlat voor een verandering in de samenstelling van een democratie. Versplintering kan gezien worden als zo’n verandering: door de toename van het aantal partijen kan een democratie *te representatief* worden. Ik ga er vanuit dat de Nederlandse democratie in twee historische versplinteringsperiodes in het door Diamond beschreven derde scenario is beland. Aan de hand van ideeën van politicologen onderzoek ik of zij in die twee historische versplinteringsperiodes de Nederlandse democratie inderdaad als *te representatief* beoordeelden.

1.5 Methode

De twee historische versplinteringsperiodes worden in afzonderlijke hoofdstukken bestudeerd. Het eerste hoofdstuk behandelt de versplintering tussen 1918 en 1937. Het tweede hoofdstuk gaat in op de versplintering tussen 1963 en 1977. In beide hoofdstukken wordt uitgebreid stilgestaan bij de historische achtergrond van de versplintering. Voor het eerste hoofdstuk is hiervoor de invoering van de evenredige vertegenwoordiging belangrijk. Voor het tweede hoofdstuk is dat het proces van de ontzuiling. Met de analyse uit de hoofdstukken wordt in de conclusie een blik geworpen op de huidige versplinteringsgolf.

In beide hoofdstukken worden meer dan een handvol politiek denkers aangehaald. Voor de eerste versplinteringsperiode zijn dit onder anderen Valckenier Kips en Johannes van Bolhuis. Aangaande de tweede versplinteringsgolf worden de ideeën van onder anderen Arend Lijphart, Ed van Thijn en Meindert Fennema gebruikt. Voor deze en andere denkers is gekozen

---

³⁵ Matthew Flinders en Matt White, ‘When Politics Fails: Hyper-Democracy and Hyper-Depoliticization’, *New Political Science* 37 (2015) 3, 363-381, aldaar 365.

³⁶ Reuven Y. Hazan en Gideon Rahat, ‘Representation, Electoral Reform and Democracy’, *Comparative Political Studies* 33 (2000) 10, 1310-1336, aldaar 1311.

om meerdere redenen. Enkelen zijn invloedrijk vanwege een theoretische inslag die direct met het spanningsveld tussen bestuurbaarheid en representativiteit verband houdt, zoals Lijphart. Anderen omdat ze zich rechtstreeks tegen deze inslag keerden, zoals Fennema. Kips en van Bolhuis zijn gekozen omdat zij zeer specifiek oordeelden over het versplinteringsvraagstuk. Enkele auteurs zijn geselecteerd omdat ze versplintering juist van meerdere kanten bekeken, zoals Van Thijn. Omdat in het interbellum de politicologie nog niet bestond in Nederland, is in sommige gevallen gekozen voor auteurs uit het staatsrecht of de sociologie, zoals Willem Bonger. Andere stukken uit deze tijd zijn afkomstig van auteurs die dicht bij de politieke arena stonden of al politieke ervaring hadden, zoals Pieter Oud.

Wat betreft het type bronmateriaal is gekozen voor langere publicaties en essays die één aspect van versplintering uitdiepen of juist een afweging van voor-en nadelen van versplintering geven. Ook zijn alleen maar bronnen geselecteerd die *tijdens* een versplinteringsgolf zijn geschreven, om politiek-conceptuele denkbeelden zo goed mogelijk vanuit de context weer te geven. Voor het politicologische commentaar put ik hoofdzakelijk uit geschreven primair bronnenmateriaal. Hiervoor is bijvoorbeeld het tijdschrift *De Opbouw* belangrijk, met veel lange beschouwingen uit de begindagen van de evenredige vertegenwoordiging. Voor enkele ideeën en de contextuele ontwikkelingen wordt uitgebreid de secundaire literatuur geraadpleegd. Hiervoor is bijvoorbeeld *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* van Lijphart belangrijk.

Op drie manieren wordt de beoordeling van versplintering uit de bronnen gefilterd. In sommige stukken is duidelijk terug te vinden hoe een individuele commentator versplintering beoordeelt. Deze benoemt dan letterlijk een door Diamond genoemd nadeel van een te representatieve democratie, zoals een bemoeilijkte coalitievorming. Versplintering of de opkomst van kleine partijen wordt dan letterlijk als positief of negatief beschreven. In sommige gevallen is het oordeel over versplintering meer impliciet. Auteurs benoemen dan de daadkracht van een systeem met minder partijen, of juist de kansen die versplintering biedt om de politiek representatiever te maken. Tevens worden de suggesties die de denkers leveren genoemd om hun ideeën over versplintering te interpreteren.

De politicologische ideeën over versplintering worden vervolgens aan het democratische spanningsveld van Diamond gekoppeld. In beide hoofdstukken komen auteurs aan het woord die versplintering ofwel als positief beoordelen omdat deze de representativiteit van de democratie versterkt, ofwel als negatief omdat deze de bestuurbaarheid van de democratie ondermijnt. Zij worden besproken in aparte paragrafen, met voorstanders van de representatieve waarde en voorstanders van de bestuurbaarheidswaarde.

Aan het einde van de hoofdstukken wordt geconcludeerd of zij tezamen de versplintering meer als zegen of als hindernis voor de democratie zagen. Op die manier wordt een zekere vorm van *pattern matching*³⁷ toegepast: aan de hand van hun ideeën over versplintering toets ik of politiek denkers in twee versplinteringsgolven de Nederlandse democratie als *te representatief* beschouwden, en dus zagen wegvallen in het door Diamond genoemde derde theoretische scenario. Simpel gezegd: Wijzen de ideeën van politicologen erop dat de Nederlandse democratie in de genoemde versplinteringsgolven ook echt *te representatief* was geworden? Uiteindelijk worden in de conclusie de dominante ideeën chronologisch gepresenteerd, om zo een historische continuïteit of verandering in de beoordeling van versplintering te kunnen ontwaren. In de komende hoofdstukken zal blijken dat de behandelde politicologen steeds minder negatief tegen versplintering aankeken, en de representatieve functie van de democratie in toenemende mate benadrukten.

---

³⁷ Matthew Lange, *Comparative Historical Methods* (Londen, 2013), 53.

2. 1918 tot 1937: democratie in de kinderschoenen

In dit hoofdstuk behandel ik de versplinteringsperiode tussen 1918 en 1937. In 1917 werd een nieuwe kieswet aangenomen met twee ingrijpende veranderingen, die grote invloed hadden op het politieke landschap. Allereerst verving de evenredige vertegenwoordiging het districtenstelsel.³⁸ Binnen het districtenstelsel werd uit alle honderd kiesdistricten de persoon met de meeste stemmen afgevaardigd naar de Tweede Kamer. Hiervoor in de plaats kwam een stelsel waarin de honderd Kamerzetels evenredig werden verdeeld op basis van alle stemmen uit het land. Ten tweede werd er vaart gemaakt met het instellen van algemeen kiesrecht. Eerst, in 1917, alleen voor mannen. Twee jaar later mochten ook alle volwassen vrouwen naar de stembus. Voor het algemeen kiesrecht was lang fel gestreden. Er werd besloten dat het evenredige stelsel het beste bij dit algemeen kiesrecht paste.

In de komende paragrafen staan de context van deze veranderingen en de ideeën die politiek denkers hierover hadden centraal. Hoe beoordeelden zij de versplintering die volgde na deze veranderingen? Ik zal betogen dat de meeste denkers sceptisch waren over de nieuwe kieswet en de daaropvolgende versplintering. Aan de andere kant wierpen zich ook optimisten op die de potentie van het nieuwe kiessysteem best inzagen. Aan de hand van deze analyse zijn er opvallende overeenkomsten, maar ook verschillen aan te stippen met de bestaande literatuur.

2.1 De weg naar algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging

In Nederland was algemeen kiesrecht lange tijd een stipje aan de horizon. De mensen in het land zouden niet gefundeerd hun mening over de politieke besluitvorming kunnen geven.³⁹ Daarom bestond lange tijd het censuskiesrecht, dat alleen gold voor vermogende mannen. Soms kwamen daar beperkte uitbreidingen op, zoals in 1887: ‘Veel effect had de maatregel niet, want het aantal kiesgerechtigden steeg slechts met een kleine tien procent.’⁴⁰ Onder leiding van toenmalig premier Cort van der Linden werd vanaf 1913 vaart gemaakt met de instelling van het algemeen kiesrecht. Van der Linden zag het algemeen kiesrecht niet als aantrekkelijk, maar

---

³⁸ Koen Vossen, *Vrij vissen in het vondelpark*, 39.

³⁹ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 295.

⁴⁰ Jeroen van Zanten, ‘De electorale negentiende eeuw in vogelvlucht, 1814-1917’, *De moderne tijd. De lage landen* 1 (2017) 3, 236-246, aldaar 241.

als noodzakelijk om de ‘massa’ tevreden te houden.⁴¹ In 1918 volgden de eerste verkiezingen ‘nieuwe stijl’.

Omdat vanaf 1918 ook het districtenstelsel met het absolute meerderheidsprincipe werd ingewisseld voor een stelsel van evenredige vertegenwoordiging, leidden alle stemmen op kleinere partijen veel sneller tot één of meerdere zetels. De extreem lage kiesdrempel van 0,5% versterkte dit gegeven. Tussen 1888 en 1917 lag het aantal fracties meestal rond de acht en slechts zelden boven de tien. In dit landschap maakte een vaste kern van protestantse, katholieke, liberale en socialistische partijen en fracties de dienst uit.⁴² In 1918 betraden maar liefst tien nieuwe partijen de Tweede Kamer. In totaal veroverden zeventien partijen tenminste één zetel. Gedurende het hele interbellum bleef het aantal gekozen partijen hoog. In 1922 liep het aantal partijen weliswaar terug tot twaalf en dit aantal bleef hetzelfde na de verkiezingen van 1925 en 1929. In 1933 nam de versplintering opnieuw een vlucht omhoog. Maar liefst 54 partijen namen deel aan de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar. Veertien partijen namen plaats in de Kamer.⁴³ Zo lag het gemiddelde aantal partijen tussen 1918 en 1933 veel hoger dan in de tijd van het districtenstelsel. Een verhoging van de kiesdrempel van 0,5% naar 1% en de instelling van een waarborgsom brachten vanaf 1937 het aantal partijen weer terug.⁴⁴

Opvattingen en vooruitzichten over het nieuwe stelsel waren volgens Jasper Loots zeer wisselend. Zo was het een nadeel dat veel vertrouwde, lokale gezichten uit de politiek verdwenen. Daarnaast zouden door de lage drempel nu veel partijtjes zich richten op het ‘beginselloos najagen van allerlei deelbelangen.’⁴⁵ Aan de andere kant telden nu alle stemmen mee voor de zetelverdeling en dat bracht een gevoel van democratische rechtvaardigheid met zich mee. Daarnaast zou het wegvallen van persoonlijke banden zorgen voor een principiële en partij-organisatorische strijd over de inrichting van het land.⁴⁶

Loots stelt dat de invoering van het evenredige stelsel noodzakelijk was. Nederland was verdeelder geraakt vanaf 1875. Een verdeelsleutel op basis van het meerderheidsstelsel was vanwege die verdeling achterhaald.⁴⁷ Toch bracht het nieuwe stelsel vooral onzekerheid. Niemand kon inschatten hoe de politiek eruit zou gaan zien na de eerste verkiezingen. Partijen

---

⁴¹ Henk te Velde, ‘The emergence of the Netherlands as a ‘democratic’ country’, *Journal of Modern European History* 17 (2019) 2, 161-170, aldaar 167.

⁴² De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 142

⁴³ *Ibidem*, 196

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Jasper Loots, *Van het volk, voor het volk* (Amsterdam, 2004) 85.

⁴⁶ Loots, *Van het volk, voor het volk*, 86

⁴⁷ Jasper Loots, ‘Een sprong in het duister. Over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (1917) en de kritiek op haar werking in de jaren twintig en dertig’, in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots (red.), *Sprong in het duister* (Nijmegen 2005) 11-57, aldaar 55.

werden hoe dan ook gedwongen zich centraler en krachtiger te organiseren. Nu de politieke toekomst onzekerder was, groeide juist de behoefte aan stabiele politiek en staatsmannen die ‘vertrouwen inboezemden’.⁴⁸ Henk te Velde bevestigt dit beeld en stelt zelfs dat autoriteit vanuit de politiek als cruciaal werd geacht: ‘The Netherlands were a *democratische rechtsstaat* [...] that is to say, a democratic constitutional state ruled by law, but this *rechtsstaat* could only be maintained if laws were obeyed, authority was accepted and law and order were enforced.’⁴⁹ Ondanks die roep om autoriteit betoog ik dat er ook optimisten waren, die de representativiteit van het nieuwe stelsel konden waarderen.

2.2 Positieve beoordeling: Een frisse wind, maar met stevige voorwaarden

In deze paragraaf behandel ik de denkers die de evenredige vertegenwoordiging en de versplintering die volgde betrekkelijk positief beoordeelden. Om drie redenen wezen zij het systeem niet direct af. Het bracht allereerst een toename van de democratische eerlijkheid. Ten tweede moest het systeem de tijd krijgen en niet te snel afgekeurd worden. Ten derde bood het systeem nieuwe politieke alternatieven. Toch twijfelden ook de optimisten aan de gevolgen van de nieuwe kieswet. Ze hadden bedenkingen bij de kunde van de kiezer en de hoeveelheid verantwoordelijkheid die nieuwe partijen in de democratie zouden nemen.

Henri Marchant, die jarenlang fractievoorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Bond was, stond achter de evenredige vertegenwoordiging vanwege de democratische eerlijkheid van het stelsel: ‘Zullen de Staten-Generaal de belangen van het geheele volk naar eisch verzorgen, dan zal de geest des volks zich moeten uitspreken in zijne vertegenwoordiging, en dan moet het regeringsbeleid met dien geest in harmonie zijn.’⁵⁰ De enorme groei aan partijen in 1918 zag hij dan ook niet per se als zorgwekkend. Misschien gaven de nieuwe partijtjes de uit deelbelangen opgebouwde volkswil wel goed weer. In die zin werkte de democratie goed en werd de volksvertegenwoordiging echt een ‘spiegel des lands’.⁵¹ De Nederlandse samenleving was nu eenmaal een legpuzzel, en dat legde het nieuwe stelsel, anders dan het districtenstelsel, goed bloot.⁵² De realiteit van de evenredige vertegenwoordiging diende gerespecteerd te worden. Anders achtte Marchant het kiesrecht waardeloos: ‘Moet niet elk volk naar zijn eigen

---

⁴⁸ Loots, ‘Een sprong in het duister’, 57.

⁴⁹ Te velde, ‘The emergence of the Netherlands as a ‘democratic’ country’, 168.

⁵⁰ Henri Marchant, ‘De Tweede Kamer onder het mes’, *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 1 (1918), 199-217, aldaar 214.

⁵¹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 35.

⁵² Marchant, ‘De Tweede Kamer onder het mes’, 214.

geest worden geregeerd? Zegt het niets, wanneer uit de vrije organisaties, in het volk zelf gegroeid, verschillende wenschen opkomen omtrent de regeling van tal van maatschappelijke vraagstukken?’⁵³

Marchant plaatste wel vraagtekens bij de bedoelingen van nieuwe partijen en Kamerleden. De afgelopen verkiezingen verliepen chaotisch met veel ‘geschreeuw’.⁵⁴ Marchant vond dat nieuwe partijen hun houding nog konden verbeteren en nog teveel hun verantwoordelijkheden als volksvertegenwoordigers meden. Als zij meer wil tot samenwerking zouden tonen, werkte de vertegenwoordiging nog beter. Al met al weerspiegelen zijn ideeën de behoefte aan toenemende democratische eerlijkheid en een ‘spiegel des lands’, zoals genoemd door Loots en Vossen in de literatuur.

Eduard Meyers benadrukte na de eerste verkiezingen dat het systeem niet na één verkiezing afgeschreven moest worden. De parlementaire democratie stond in meerdere opzichten in de kinderschoenen: ‘Of met andere woorden: een staatkundige opvoeding der burgers; een krachtige publieke belangstelling en een onbekrompen publiciteit van regeeringswege zijn de drie noodzakelijke voorwaarden, willen algemeen stemrecht en het parlementaire stelsel ons in waarheid een democratie geven.’⁵⁵ Mensen die ineens mochten stemmen, moest kennis en belangstelling voor de politiek worden bijgebracht. Deels lag hiervoor een taak bij de politiek zelf: politiek en bevolking moesten ook buiten verkiezingen in verbinding met elkaar staan. Omdat grote partijen deze verbinding nog niet opzochten, wonnen veel kleine partijen zetels. Meyers velde geen oordeel over deze winst, maar benadrukte dat de democratie goed werd bewaard: ‘De afgevaardigden vertegenwoordigen de burgers. Wat de volksvertegenwoordiging besluit, is de wil van het kiezerscorps.’⁵⁶

Wilden de grote partijen de kleintjes uit de weg ruimen, dan moesten zij volgens Meyers de ‘staatkundige opvoeding’ op zich nemen. Ook de kleine partijen zouden dan beter tegengas geven. Meyers predikte echter geduld: het was na één verkiezing lastig oordelen of het stelsel zijn werk deed. Dit geduld is interessant in vergelijking met de overwegend negatieve reacties die Vossen en Von der Dunk benadrukken. Waar in het werk van deze auteurs de kleine partijen vaak als plaag voor het parlement werden gezien, beweerde Meyers dat ook de grote partijen heus nog stappen konden zetten om de burger actiever bij de politiek te betrekken. Daarnaast was de autoriteit die te Velde benadrukt niet het wondermiddel volgens Meyers. Autoriteit was

---

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, 202.

⁵⁵ Eduard Meyers, ‘De verwezenlijking der democratie’, *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 1 (1918), 627-640, aldaar 632.

⁵⁶ Meyers, ‘De verwezenlijking der democratie’, 630

dan wel nodig, maar de politiek moest deze niet als vanzelfsprekend ervaren en de burger dus actiever voor de democratie interesseren. Door de ideeën van Marchant en Meyers wordt de overwegend negatieve beoordeling van versplintering in de literatuur hoe dan ook afgezwakt.

Willem Bongers en Pieter Oud zagen zowel voordelen als nadelen in de ontstane versplintering. Zij zagen dat het stelsel meer politieke keuzes bood en dat paste goed bij het Nederlandse electoraat. Socioloog Willem Bongers was een trouwe sociaaldemocraat en had eind jaren '30 zelfs veel invloed binnen de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP). Bongers twijfelde of de gemiddelde Nederlander capabel genoeg was om mee te doen in de democratische besluitvorming. Veel burgers waren leken en hadden simpelweg het intellect niet.⁵⁷ Bongers zag de (partij)politiek daarom als een piramide. Het grootste deel van de bevolking beperkte zich tot het stemmen tijdens de verkiezingen. Slechts een klein deel was lid van een partij. Nog veel minder mensen bemoeiden zich actief met de politiek.⁵⁸ Besluitvorming door het hele volk is daarom op zichzelf een illusie. Een elite zou altijd de scepter zwaaien. Hierdoor zag Bongers de parlementaire democratie als meest ideale regeringsvorm.

In Nederland leverde de parlementaire democratie haast onvermijdelijk een versplintering op.⁵⁹ Bongers zag in Nederland namelijk talloze 'netwerkjes' waardoor de democratie een lappendeken aan visies en belangen vormde. Een positief gevolg van het nieuwe stelsel was dan ook het sterk verbrede aanbod van partijen. Toch zag Bongers ook nadelen. Hij stelde dat een versplinterd parlement het gevaar liep te traag te handelen.⁶⁰ De regering moest ook boven het parlement uit kunnen stijgen. Dat laatste orgaan moest het beleid controleren, maar tevens accepteren dat niet over alles gediscussieerd kon worden. Hij legde de verantwoordelijkheid om effectief bestuur na te streven bij de gekozen partijen zelf: iedere partij diende rekening te houden met de daadkracht van de democratie. Al met al zijn de ideeën van Bongers overzichtelijk: de opkomst van zoveel nieuwe partijtjes was in principe een gunstige ontwikkeling voor de democratie, maar zij moesten de regering niet voor de voeten lopen en alleen constructief benaderen.

In 1934 bestond de Tweede Kamer uit veertien partijen. Dit kon volgens Bongers dan ook twee twee scenario's opleveren. Partijen waren of welkom omdat ze de dialoog aan wilden gaan, of ze waren ongewenst omdat ze geen compromissen nastreefden. Volgens Bongers

---

⁵⁷ Willem Adriaan Bongers, *Problemen der democratie* (Groningen, 1934) 11.

⁵⁸ Bongers, *Problemen der democratie*, 71-74.

⁵⁹ *Ibidem*, 76 en ook 131.

⁶⁰ *Ibidem*, 94.

gebeurde vooral dat laatste en dat bracht de kwaliteit van de Kamer omlaag.⁶¹ Daarnaast was de democratie meer een strijdtoneel dan een samenwerkend geheel, met alle gevolgen van dien: ‘De moeielijkheid om een krachtige regeering te vormen, wordt daardoor grooter.’⁶² Bongers visie sloot aan bij die van Marchant en Meyers: de evenredige vertegenwoordiging gaf de volkswil goed weer, maar stond inhoudelijk aan het begin van haar bestaan. Hierdoor kwamen partijen in de Kamer die op het gebied van samenwerking nog veel moesten leren.

Pieter Oud, die Kamerlid en minister was, benadrukte dat er voor kiezers een flink toegenomen aanbod bestond uit verschillende politieke partijen.⁶³ In die zin was het nieuwe stelsel democratischer dan het oude districtenstelsel. Toch zag hij ook een nadeel: ‘Hoe meer de Kamer versnipperd is, hoe moeilijker het wordt zoo’n parlementaire meerderheid te vormen.’⁶⁴ In die zin kwam zijn visie grotendeels overeen met die van Bonger, alleen legde Oud de sleutel niet bij de partijen, maar bij de kiezer. Zij konden minder constructieve partijen wegstemmen. Als kiezers op dagelijkse basis interesse in politiek toonden, konden ze ‘minderwaardige stembusspeculatie’ van kleine partijen doorzien.⁶⁵ Oud maakte hier een onderscheid tussen kleine partijen die wel bestuursverantwoordelijkheid wilden nemen en partijen die deze juist meden. Kortom, de evenredige vertegenwoordiging bracht een verbreed aanbod aan politieke partijen, maar het was nog de vraag of dit bijdroeg aan de bestuurbaarheid van de democratie.

In bestaande literatuur wordt de democratie in het interbellum getypeerd als een regeringsvorm waar de burger, die pas net stemrecht had, weinig vanaf wist: ‘If all mainstream political parties agreed on anything, it was on the importance of educating (future) citizens for democracy.’⁶⁶ Hier zit een grote overeenkomst met de visie van met name Bonger en Oud. Zij vroegen zich af of burgers inderdaad wel genoeg kennis en belangstelling voor politiek hadden. Toch zijn in dat opzicht vooral de ideeën van Meyers interessant. Hij vond juist dat de politiek wel meer actie mocht ondernemen om burgers bij de democratie te betrekken. Het idee dat stemgerechtigden eerst maar eens democratische kennis moesten opdoen, benoemen zowel Te Velde als Von der Dunk. Hiervoor was autoriteit vanuit politici van belang. Sommige denkers waren echter niet zo sceptisch over de vernieuwde democratie. Deze was in ieder geval eerlijk en had de tijd nodig om burgers en partijen dichter tot elkaar te brengen. Al met al

---

⁶¹ Ibidem, 102.

⁶² Ibidem, 95.

⁶³ Pieter Oud, ‘Ons stelsel der evenredige vertegenwoordiging’, *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 5 (1922), 218-245, aldaar 220.

⁶⁴ Oud, ‘Ons stelsel der evenredige vertegenwoordiging’, 220.

⁶⁵ Ibidem, 244.

⁶⁶ Te velde, ‘The emergence of the Netherlands as a ‘democratic’ country’, 168.

weerspiegelen de auteurs de onzekerheid en de twijfels over de evenredige vertegenwoordiging. Toch zagen zij ook de kansen die het nieuwe systeem bood.

2.3 Negatieve beoordeling: de aanval op de splinterpartijen

In deze paragraaf sta ik stil bij de politiek denkers die versplintering in het interbellum negatief beoordeelden. In hun beoordelingen staan vijf aspecten centraal: Allereerst hadden de commentatoren twijfels over de bekwaamheid van de Nederlandse kiezer. Ten tweede werden deelnemers aan de politieke arena geacht het algemeen belang te dienen en geen deelbelangen te representeren. Ten derde moest een politieke partij rusten op een beginsel, een ‘geestesrichting’ waaruit bepaalde standpunten voortkwamen. Ten vierde was er weinig vertrouwen in de kunde van kleine partijen. Tot slot speelde een gebrek aan collectieve verantwoordelijkheid mee.

Om invloed te hebben als politieke partij was in het interbellum meer nodig dan alleen een zetel. Grote thema’s en veranderingen eisten een eendrachtige politiek met gedeelde verantwoordelijkheid van de gekozen partijen, zo was de gedachte.⁶⁷ Deelname aan deze eendrachtige politiek kende strenge, ongeschreven ingangseisen, waarvan er twee uit springen. Een politieke partij was allereerst pas legitiem als deze was gestoeld op een beginsel. Daarnaast moest een partij het ‘algemeen belang’ dienen. Voldeden partijen niet aan deze twee eisen, dan wachtte hen een lastige tijd. De vele kleine partijen werden mits zij niet aan deze ingangseisen voldeden, waar nodig fel bestreden in het parlement.⁶⁸

Het partijbeginsel vormde in deze tijd een bepaalde ‘geestesrichting’ of ideologie. Er lag een grote druk op het aanhangen van een dergelijke ideologie.⁶⁹ Partijen werden geacht op basis van hun beginselen een visie te hebben op de koers van het land. De eerste grote politieke partijen waren vanuit een dergelijke ‘richting’ ontstaan.⁷⁰ Deze richtingen zorgden voor inhoudelijke debatten over het inrichten van de maatschappij. De partijen vertegenwoordigden bovendien grote groepen mensen die deze geestesrichtingen aanhingen.⁷¹ In die zin was er in de Nederlandse politiek al sprake van representatie. De beginselpartijen waren namelijk terug te brengen tot de vier aanwezige ‘zuilen’ in het land: de protestantse, de katholieke, de

---

⁶⁷ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 110.

⁶⁸ *Ibidem*, 136.

⁶⁹ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 196.

⁷⁰ *Ibidem*, 195.

⁷¹ *Ibidem*.

socialistische en de liberale zuil.⁷² Voor stemmers die zich identificeerden met een van de zuilen, was de keuze op welke partij ze zouden stemmen gemakkelijk. In het interbellum stemden de katholieken op de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), voor de protestanten was er de keuze uit de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Antirevolutionaire Partij (ARP), de socialisten stemden op de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) en voor de liberalen waren er onder andere de progressieve Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de conservatieve Vrijheidsbond.

Arend Lijphart stelde dat juist de verdeling in zuilen een stabiele politiek noodzakelijk maakte: ‘Om de stabiliteit van de Nederlandse democratie in de periode 1917-1967 te verklaren kunnen we geen beroep doen op een sterk nationaal saamhorigheidsgevoel. [...] Geen enkele staat kan echter bestaan zonder enige consensus inzake fundamentele beginselen en Nederland is daarop geen uitzondering.’⁷³ In andere woorden: compromissen op basis van partijbeginselen hielden de verdeelde Nederlandse democratie goed bestuurbaar. Paradoxaal genoeg leidde verdeeldheid zo tot een politiek status quo, waaraan alleen gevestigde, verzuilde partijen tot dan toe deel hadden genomen. De toestroom van nog meer politieke spelers zou dit status quo aan het wankelen kunnen brengen. Nieuwe partijen dienden dan ook op z’n minst een beginsel te hebben om legitiem politiek te bedrijven.

Henri Marchant benadrukte in 1918 het belang van het partijbeginsel. Zoals eerder betoogd was Marchant geen tegenstander van het nieuwe kiesstelsel. Hij stoorde zich evenwel aan de beginselloosheid van enkele nieuwe politieke partijen. Als voorbeeld noemde hij de Neutrale Partij. Deze was bewust zonder beginsel opgericht en dus zonder een specifieke kijk op de samenleving. Een dergelijke partij leek in eerste instantie een frisse wind, maar sribbelde na de sterke woorden tijdens de campagne volgens Marchant in de Kamer inhoudsloos tegen. Fracties als de Neutrale Partij, met slechts zeventuizend stemmen goed voor net één zetel, konden hem niet bekoren: ‘Het is de fractie van de neutrale beginselloosheid. Beginselloos handelt men inden regel zijns ondanks; hier heeft men te doen met een opzettelijk gewilde beginselloosheid.’⁷⁴ Marchant betwijfelde of dit soort fracties de gewenste volksvertegenwoordigers waren:

---

⁷² Marinus van Schendelen, ‘Verzuiling en restauratie in de Nederlandse politiek’, *Beleid en Maatschappij* 5 (1978) 2, 42-54, aldaar 42.

⁷³ Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990) 86.

⁷⁴ Henri Marchant, ‘Regeering en partijen’, *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 1 (1918), 708-725, aldaar 718.

Is het dan niet geoorloofd, dat de kiezers hunne afgevaardigden aanwijzen naar het gemeenschappelijk belang hunner groep? Natuurlijk wel. De wet geeft daarvoor ruimte. Maar deze vraag is niet beslissend. Het komt aan op deze andere, of langs dezen weg een volksvertegenwoordiging is samen te stellen, die aan den geest der Grondwet voldoet en voor het volk de beste is.⁷⁵

Andere denkers openden nog veel opzichtiger de aanval op splinterpartijen. Misschien wel de felste bestrijder van de evenredige vertegenwoordiging was staats theoreticus en publicist Valckenier Kips. In al zijn stukken was één rode draad onmiskenbaar: de kracht van de Nederlandse staat moest gewaarborgd zijn in een daadkrachtige regering. Begin 1918 wierp Kips een blik op de politieke situatie die na de eerste verkiezingen binnen het nieuwe stelsel zou kunnen ontstaan. Hij uitte zijn zorgen op twee van de genoemde aspecten. Allereerst betwijfelde Kips de bekwaamheid van de Nederlandse kiezers. Die zouden volgens hem met ‘verbijsterend gemis aan oordeel onder meer in zaken van binnenlandse politiek’ naar de stembus gaan.⁷⁶ Door het nieuwe, open politieke stelsel werden zij ‘her en derwaarts gezweept als menigte zonder inzicht’. Hij vreesde dan ook dat veel stemgerechtigden hun voorkeur zouden geven aan de ‘hardste schreeuwers en veelbelovers’ die na de verkiezingen hun woorden niet om zouden zetten in daden.⁷⁷ Hierdoor stelde Kips dat het algemeen kiesrecht alleen op papier zou bestaan. Stemmers zouden de macht over hun stem verliezen aan sluwe figuren die slechts politieke macht nastreefden.

Een tweede nadeel van het nieuwe stelsel zag hij in de opkomst van deelbelangen. In de literatuur stelt Piet de Rooy dat het dienen van het ‘algemeen belang’ een ongeschreven politieke spelregel vormde. Was een politieke partij opgericht voor een maatschappelijk deelbelang, dan werd deze partij automatisch als minder legitiem gezien.⁷⁸ Deze deelbelangen dienden via belangenorganisaties vertegenwoordigd te worden en niet vanuit de politiek. De scheiding tussen deelbelangen en algemene belangen moest ruzies om kleinere onderwerpen en chaos in het parlement voorkomen.⁷⁹ Het nieuwe stelsel van evenredige vertegenwoordiging maakte het volgens Kips makkelijker voor belangenpartijen om zetels te winnen. Hij vreesde daarom dat het parlement een stroef organisch geheel zou worden.⁸⁰

---

⁷⁵ Marchant, ‘Regeering en partijen’, 718.

⁷⁶ Valckenier Kips, *Vooruitzichten in de binnenlandsche politiek* ('s-Gravenhage, 1918) 3.

⁷⁷ Kips, *Vooruitzichten in de binnenlandsche politiek*, 19.

⁷⁸ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 193.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Kips, *Vooruitzichten in de binnenlandsche politiek*, 12.

Deze twee nadelen zouden elkaar volgens Kips ook versterken. De Nederlandse kiezer, die het algemeen belang niet zou kunnen overzien, zou zich eerder richten op een partij die voor één duidelijk belang opkwam.⁸¹ Hierdoor zou er een strijd ontstaan van ‘de deelen tegen het geheel’: Vele partijen wilden politieke macht, maar zouden de verantwoordelijkheid voor het algemeen belang niet op zich nemen. Meerderheden en regeringen zouden steeds wisselen van gezicht, homogeniteit in de politiek zou verdwijnen.⁸² De partijen met de grootste deelbelangen zouden overblijven. Hierdoor zouden naast het algemeen belang ook nog eens vele deelbelangen verloren gaan.

Welke oplossingen waren er voor dit onheilspellende scenario? Kips mijmerde over een ‘examen’ dat zou moeten worden afgelegd om stemrecht te bemachtigen.⁸³ Zo konden alleen de bekwame mensen over het lot van de democratie beslissen. Democratie bleef volgens Kips namelijk alleen duurzaam als ‘het overdrijven van de eigen systeembeginselen’ werd afgewend.⁸⁴ Te ver doorgevoerde democratie, zoals hij de evenredige vertegenwoordiging zag, bedreigde het staatsysteem: ‘Goed is een soevereiniteitsorgaan, dat leiding geeft ter bevordering van het algemeen staatsbelang.’⁸⁵ Als teveel actoren mee zouden doen aan de democratie, elimineerde deze zijn eigen werking. Precies dit beschreef hij in een beschouwing in 1929. Kleine belangenpartijen hadden de democratie laten kelderen naar een chaotisch stelsel dat overliep van discussie maar een gebrek aan daadkracht kende.⁸⁶ Kips was groot voorstander van een strak bestuurd democratie waarin representativiteit niet of nauwelijks een rol speelde.

Johannes van Bolhuis was een journalist die de versplintering eveneens sterk veroordeelde. Van Bolhuis richtte zich specifiek op het aspect van het falen van de kleine partijen. Hij betreurde de enorme aantallen (belangen)partijen die zich hadden aangemeld voor de verkiezingen van 1918 en 1922.⁸⁷ Van Bolhuis weed deze enorme aantallen aan het gegeven dat Nederland leed aan een ‘zucht tot versnippering’.⁸⁸ De meeste van deze partijen zag hij als kansloos en onervaren:

Die vermenigvuldiging van het aantal kansloze partijtjes, welke leiders in het parlement, dat voor de meesten gelukkig een onbereikbaar luilekkerland blijft, grootendeels den indruk van

---

⁸¹ Ibidem, 23.

⁸² Ibidem, 24.

⁸³ Ibidem, 31.

⁸⁴ Valckenier Kips, ‘Sovereiniteit’, *Haagsch Maandblad* 6 (1929) 2, 127-139, aldaar 135.

⁸⁵ Kips, ‘Sovereiniteit’, 136.

⁸⁶ Ibidem, 139.

⁸⁷ Johannes van Bolhuis, ‘De evenredige vertegenwoordiging, de macht der partijbesturen en de volksraad’, *Vragen des Tijds* 51 (1925), 187-223, aldaar 193.

⁸⁸ Van Bolhuis, ‘De evenredige vertegenwoordiging, de macht der partijbesturen en de volksraad’, 193.

volstreekte hulpeloosheid en absolute onervarenheid zouden maken, zou zelfs den warmsten voorstander van evenredige vertegenwoordiging tot wanhoop kunnen brengen.⁸⁹

Aan de vooravond van de verkiezingen van 1929 schreef Van Bolhuis in het *Haagsch Maandblad* een vooruitblik. Zijn focus lag hierbij primair op de vijf grote partijen.⁹⁰ De politieke realiteit stelde Van Bolhuis in het gelijk, want deze partijen haalden samen bijna 90% van de stemmen.⁹¹ Over de kleine partijen repte Van Bolhuis nauwelijks. Ze zouden de grote partijen slechts ‘bestoken’ en eventueel figureren in de Kamer. Een stem op een van hen was simpelweg weggegooide democratische inbreng.⁹² Als voorbeelden noemde hij, in de vurige hoop dat ze geen zetel zouden halen, belangenpartijen voor brandweerlieden, kunstenaars en huiseigenaren.

Volgens Van Bolhuis kon alleen een ‘verandering in de volksaard’ de versplintering stoppen. Nederland is volgens hem het ‘volk der vele sekten en staatkundige hokjes’. Hij schatte de kans op deze verandering daarom minimaal in: ‘Tot aller bevrediging zal de evenredige vertegenwoordiging in Nederland pas werken, als de volksaard zelf verandert, d.w.z. nimmer.’⁹³ In de literatuur spreekt Koen Vossen grotendeels in dezelfde lijn als Van Bolhuis. Veel splinterpartijen kenden geen breed programma, hadden amateuristische leiders en geen politieke ervaring.⁹⁴ Bovendien heerste er oprechte bezorgdheid over de lange debatten en de veelvoud aan politieke geluiden en kritieken in de Kamer.

Roelof Kranenburg, toentertijd invloedrijk jurist en later liberaal Eerste Kamerlid, veroordeelde de verdeeldheid in de Tweede Kamer vanwege het gebrek aan collectieve verantwoordelijkheid. Het doel van de partijpolitiek was het ordenen van de publieke opinie.⁹⁵ Met de bestaande Kamerbezetting werd volgens Kranenburg echter niet verantwoordelijk met de volkswil omgegaan. Splinters maakten van het middel, politieke inspraak, het doel en zorgden voor meer onderling wantrouwen. Kranenburg benadrukte dat alle aanwezige partijen staatkundige verantwoordelijkheid moesten nemen door constructief naar compromissen te zoeken. Zolang dit niet gebeurde, zat er een bedenkelijke kloof tussen het bestaande systeem

---

⁸⁹ Ibidem, 192.

⁹⁰ Johannes van Bolhuis, ‘Verkiezingen.... En daarna?’, *Haagsch Maandblad* 6 (1929) 1, 551-568, aldaar 558.

⁹¹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 221.

⁹² Van Bolhuis, ‘Verkiezingen.... En daarna?’, 567.

⁹³ Van Bolhuis, ‘De evenredige vertegenwoordiging, de macht der partijbesturen en de volksaard’, 222.

⁹⁴ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 200.

⁹⁵ Roelof Kranenburg, ‘Parlement en democratie’, *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 5 (1922), 40-49, aldaar 46.

en het bijbehorende doel van dat systeem.⁹⁶ De kiezer moest volgens hem in eerste instantie nagaan welke partijen die constructieve koers wel nastreefden.

Hermann von der Dunk benadrukt dat onder politieke figuren voorzichtigheid heerste richting de evenredige vertegenwoordiging en scepsis over de versplintering. De regering moest kunnen regeren en had hier de ruimte voor nodig. Dit suggereert een afstand tussen parlement en regering. Hiervoor is een uitspraak van de minister-president Hendrik Colijn treffend: ‘Het parlement noemt hij een lichaam, dat het regeren in menig opzicht bemoeilijkt en hij zinspeelt op de kans dat de orde zou moeten worden gehandhaafd ten koste van de vrijheid. Woorden die hem een ovatie opleverden.’⁹⁷ Hierboven genoemde denkers als Kips, Van Bolhuis en Kranenburg weerspiegelen niet alleen die scepsis, hun negatieve toon over de versplintering bereikte veelal een overtreffende trap. Zij zagen versplintering niet als democratische zegen, maar als regelrechte hindernis voor het functioneren van de democratie.

2.4 Tussenconclusie: wennen aan een nieuwe democratische realiteit

De beoordelingen van versplintering in het interbellum geven een duidelijk startpunt voor de historische ontwikkeling die ik in dit onderzoek wil laten zien. Al met al zijn de ideeën over versplintering van de behandelde denkers tezamen weinig positief. Sommigen zijn hoopvol, zoals Marchant en Meyers, over de democratische eerlijkheid van het nieuwe stelsel. Alle positieve commentatoren zag echter ook de kanttekeningen. De bestuurbaarheid van het geheel was voor veel denkers een voorwaarde voor representativiteit: nieuwe partijen dienden mee te werken aan een stabiele, daadkrachtige politiek. De kritische beoordelaars van de versplintering namen op de vijf eerder genoemde aspecten duidelijk afstand van de partijwoekering. Een opvallende overeenkomst tussen vrijwel alle auteurs is het ‘onvermijdelijkheidsdiscours’: Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging liet onvermijdelijk zien hoe verdeeld Nederland was. De optimisten riepen daarom op tot samenwerking, de critici hekelden het nieuwe stelsel door deze verdeeldheid.

De Rooy en Loots benoemden de hoopvolle verwachtingen voorfgaand aan de eerste verkiezingen met evenredige vertegenwoordiging. Het stelsel zou de ‘spiegel des lands’ vormen, met niet langer een vertegenwoordiging *voor* het volk, maar *van* het volk.⁹⁸ Deze hoopvolle verwachtingen waren echter snel verdwenen, aangezien splinterpartijen fel werden

---

⁹⁶ Kranenburg, ‘Parlement en democratie’, 46.

⁹⁷ Von der Dunk, ‘De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum’, 49.

⁹⁸ De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*, 188.

bestreden in het parlement, zoals Vossen betoogt. De ideeën van Marchant, Meyers, Bonger en Oud tonen echter aan dat niet alle politiek denkers diezelfde veroordeling koesterden. Weliswaar vonden zij dat nieuwe partijen een groter verantwoordelijkheidsgevoel moesten ontwikkelen, zij onderstreepten ook de positieve kanten van versplintering.

Aan de andere kant weerspiegelen de ideeën van meerdere denkers de negatieve beoordeling van de versplintering die in de literatuur bestaat. Mede omdat niet verwacht werd dat nieuwe partijen massaal de Kamer zouden betreden, was de versplintering vanaf 1918 een onaangename verrassing.⁹⁹ Met name denkers als Kips en Van Bolhuis bevestigden de negatieve reacties zoals die geïllustreerd zijn door Von der Dunk. Sterker nog, bij vlagen overtrof hun felle toon zelfs de reacties van parlementariërs op de versplintering. Het feit dat zij zelf niet in de politieke arena actief waren en daarom onafhankelijk konden spreken, kan wellicht ten grondslag liggen aan dit feit.

De versplintering tussen 1918 en 1937 vormde een eerste periode waarin de politiek onmiskenbaar representatiever werd. De ideeën van politiek denkers over deze ontwikkeling waren overwegend negatief. De in de inleiding genoemde nadelen van een te representatieve democratie, zagen zij ook. De stabiliteit van het parlement woog zwaarder dan de variëteit van het parlement. Nederland vormde in het interbellum een democratie die zeer gericht was op bestuurbaarheid, maar werd onderworpen aan een zeer representatief stelsel. De theorie van Diamond, die veronderstelt dat versplintering kan leiden tot een democratie die *te representatief* is, is op basis van de ideeën van de behandelde denkers toepasbaar op de Nederlandse politiek in het interbellum.

Het frappante is dat dit verlangen naar stabiliteit voortkwam uit de natuurlijke verdeeldheid in zuilen in Nederland. Binnen die verdeeldheid had Nederland een bestuurbaar democratisch bestel waarin grote delen van de bevolking werden gerepresenteerd. Dit bestel werd vanaf 1918 onder een stortvloed aan nieuwe partijen bedolven. Wellicht dat de gedachte aan nog meer verdeeldheid de politiek denkers uit de eerste versplinteringsperiode deed vrezen voor het voortbestaan van dit bestel. Zij moesten tussen 1918 en 1933 wennen aan een nieuwe, democratische realiteit. In hoofdstuk twee zal ik betogen dat deze tendens vanaf de jaren '60 zou veranderen.

---

⁹⁹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 37.

3. 1963-1977: Veranderingen, crisis en verdeeldheid

In dit hoofdstuk staat de versplinteringsperiode tussen 1963 en 1977 centraal. Na de versplintering in het interbellum en de Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog, volgde een relatief lange periode van rust in de democratie. De verkiezingen tussen 1945 en 1960 leverden, zelfs na de Kameruitbreiding van honderd naar honderdvijftig zetels, nooit meer dan acht partijen op.¹⁰⁰ Een nieuwe versplinteringsperiode lag echter om de hoek. Vanaf 1963 waren er tien partijen in de Kamer vertegenwoordigd, in 1971 en 1972 zelfs veertien.¹⁰¹ Veel nieuwe partijen hadden een kortstondig bestaan en vanaf 1977 daalde het aantal partijen weer.

In de komende paragrafen staat allereerst de veronderstelde stabiliteit van de ‘pacificatiepolitiek’ en het verval van deze politiek centraal. Daarna worden ideeën van politicologen en politiek denkers aan het verval van deze politiek en de daarop volgende politieke crisis gekoppeld. Zagen zij deze crisis als aanzet tot verandering? Of bleven zij juist de kracht van de pacificatiepolitiek verdedigen? Ik zal betogen dat sommige denkers de onvrede aangrepen om het tekort aan representatie van dit systeem aan te stippen, waar anderen de stabiliteit van de pacificatie bleven benadrukken. Een gemene deler voor alle auteurs was dat zij zagen dat de kiezer meer bij de politiek betrokken moest worden. De reacties van politiek denkers op de veranderde politieke situatie waren echter ook zeer wisselend. Hierdoor werd de koers die zou moeten worden gevaren vanuit politicologische oogpunt een stuk onduidelijker.

3.1 De weg naar een politieke crisis

Om de veranderingen in de politiek na 1960 te verklaren, is het van belang stil te staan bij de indeling van de Nederlandse maatschappij en bijbehorende politieke voorkeur van het electoraat. Hiervoor was het verzuilde partijsysteem, zoals toegelicht in het vorige hoofdstuk, leidend. De contouren van de vier zuilen stonden rond 1960 nog grotendeels overeind: de katholieken stemden op de Katholieke Volkspartij (KVP), die vanaf eind 1945 de RKSP had vervangen. Voor protestanten was er keuze tussen de CHU en de ARP. Voor sociaaldemocraten was de Partij van de Arbeid (PvdA), die een fusie vormde van de SDAP met enkele kleinere partijen, de vaste prik. Liberalen stemden vanaf 1948 veelal op de Volkspartij voor Vrijheid en

---

¹⁰⁰ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 20.

¹⁰¹ *Ibidem*.

Democratie (VVD), die was ontstaan na een fusie van eerder bestaande liberale fracties.¹⁰² Zo waren er na de Tweede Wereldoorlog vijf partijen over die gezamenlijk de belangen van de verzuilde bevolking behartigden. Extreme partijtrouw maakte de politiek saai, maar de stabiliteit van de democratie werd zeer gewaardeerd.

Patrick Bijsmans stelt dat Nederland door de verdeling in zuilen op papier een lastig te besturen democratie zou moeten zijn.¹⁰³ Toch was de verzuilde politiek vanaf 1917 redelijk stabiel gebleven. Een beroemde theoretische verklaring voor deze stabiele democratie is die van Arend Lijphart. Hij duidde de stabiele politieke situatie als de ‘pacificatiepolitiek’.¹⁰⁴ Binnen deze politiek werkte de politieke elite, boven de scherpe grenzen van de zuilen, samen aan het landsbestuur. Zo ontstond een politieke besluitvorming waarin een stabiele middenweg tussen alle verzuilde belangen bereikt moest worden. Lijphart zag deze situatie als saai, maar noodzakelijk: ‘In dit opzicht geldt dus de paradoxale conclusie dat de saaiheid van de Nederlandse politiek niet een symptoom van de ziekte, maar juist een symptoom van de gezondheid (stabiliteit) van het democratische bestel was’¹⁰⁵ De rol van kiezers was hierin minimaal: ‘Dat vergde wel betrekkelijke lijdelijkheid onder de kiezers en een sterke leiding van politieke voorgangers.’¹⁰⁶

Die ‘lijdelijkheid’ onder kiezers zag ook Hans Daalder in 1964. Kiezers waren voorspelbaar, volgbaar en passief.¹⁰⁷ Politiek was daardoor een routinematige activiteit van beroepskrachten, waarin de afstand tussen kiezer en gekozene groot was. Daalder stelde dat ‘het gezag het gezag legitimeerde’¹⁰⁸: Kamerleden en regering leidden het land nu eenmaal omdat ze ervoor uitverkoren waren. De vijf dominante partijen die hieromheen dansten, brachten standpunten in vanuit hun zuil en behartigden samen het landsbelang. Voor kiezers restte slechts het ongeschreven recht om goed geregeerd te worden. Volgens Bijsmans was deze unieke wijze van politiek bedrijven noodzakelijk om te beslissen over grote thema’s als de schoolstrijd of het algemeen kiesrecht. Ideeën vanuit alle zuilen waren van belang voor een constructieve samenwerking omtrent deze thema’s.¹⁰⁹ Zo bleef de verzuilde politiek lange tijd onomstreden: ‘Ondanks het feit dat er nauwelijks enige overeenstemming was tussen de

---

¹⁰² Tom Louwerse, ‘Het democratisch mandaat van Nederlandse politieke partijen: crisis of continuïteit?’, *Res Publica* 54 (2012) 4, 413-441, aldaar 418.

¹⁰³ Patrick Bijsmans, ‘Tijd van verandering en continuïteit. Polarisatie in de Nederlandse politiek’, *Leidschrift* 17 (2002) 3, 79-92, aldaar 84.

¹⁰⁴ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 11.

¹⁰⁵ Ibidem, 130.

¹⁰⁶ Joop van den Berg, ‘Column: ‘Lijphart’ is weer helemaal terug’, 8-5-2020 op parlement.com.

¹⁰⁷ Hans Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974) 9.

¹⁰⁸ Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, 14.

¹⁰⁹ Bijsmans, ‘Tijd van verandering en continuïteit. Polarisatie in de Nederlandse politiek’, 85

verzuilde partijen, vonden de partijelites dat het Nederlandse politieke systeem moest blijven bestaan. Deze pragmatische visie versterkte de wil tot samenwerking.¹¹⁰

In de loop van de jaren '60 kwam de pacificatiepolitiek echter onder druk te staan. Hier was volgens James Kennedy een samenspel van vier factoren de aanzet voor. Allereerst begonnen de grenzen van de traditionele zuilen te vervagen. Deze vervaging maakte kiezers minder trouw en bood kansen aan vernieuwers. Ten tweede hielp niet mee dat in de jaren '60 twee kabinetten snel hun Waterloo vonden.¹¹¹ De verkiezingen hierna, in 1967, leidden tot grote verliezen voor de verzuilde partijen.¹¹² De eerder zo stabiele overlegdemocratie kende kennelijk grenzen. Ten derde werd een nieuwe generatie kiezers snel volwassen. Deze babyboomgeneratie zette zich af tegen de ouderwetse 'achterkamers' van de pacificatiepolitiek, die op grote afstand van de burgers te werk ging.¹¹³ Ten vierde waren volgens Kennedy juist de zittende politici 'immuun voor vernieuwing' en heerste de 'zelfvoldaanheid van Den Haag'.¹¹⁴ Deze vier factoren hadden een politieke crisis tot gevolg: kiezers keerden zich uitdrukkelijker tegen de oude pacificatiepolitiek. Hoogleraar politieke wetenschappen Jacques Thomassen vat de veranderingen, die snel achter elkaar plaatsvonden, als volgt samen: 'Zakelijke politiek had plaats gemaakt voor een kritische maatschappijvisie, verdraagzaamheid voor contestatie en het conflictmodel, topperleg voor zelfbeschikking aan de basis, evenredigheid voor polarisatie als middel tot het vormen van een exclusieve meerderheid op programmatische grondslag, depolitisering voor politisering, geheimhouding voor openbaarheid.'¹¹⁵

Vanaf 1967 kwam een nieuwe versplinteringsgolf op gang als gevolg van de ontstane crisis. Politieke alternatieven voor de oude politiek werden zichtbaarder. De aanwezigheid van een protestbeweging als de Boerenpartij was tekenend voor de afgenomen steun voor het pacificatiemodel.¹¹⁶ Nieuwkomer Democraten 66 (D66) bracht bewust nieuwe ideeën in de politiek die de burger een grotere stem moesten geven, zoals een rechtstreekse verkiezing van de minister-president. De zeven zetels die deze partij in 1967 won waren daarom eveneens exemplarisch voor de onvrede, betoogt Piet de Rooy. Hij ziet D66 als 'beginselloos': de partij wilde juist een praktisch alternatief zijn voor de beginselpartijen die vanuit hun vaste ideologie

---

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 187.

¹¹² Ibidem, 190.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem, 197.

¹¹⁵ Jacques Thomassen, 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: Jacques Thomassen, Kees Aerts en Henk van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Enschede, 2000) 203-218, aldaar 216.

¹¹⁶ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 31.

politiek bedreven.¹¹⁷ D66 en Democratisch-Socialisten 1970 (DS'70), een afsplitsing van de PvdA, schopten het uiteindelijk tot de regering, iets wat voor splinterpartijen in het interbellum ondenkbaar was.¹¹⁸ De versplintering waar bovenstaande partijen deel van uitmaakten, werd echter niet door iedereen toegejuicht.

3.2 Negatieve beoordeling: stabiliteit op de tocht?

In deze paragraaf behandel ik de politiek denkers die zich bleven scharen achter de daadkracht van het pacificatiemodel. De eerste is Arend Lijphart. Politicoloog Lijphart definieerde in 1968 democratische stabiliteit als volgt: 'Een stabiele democratie is een democratie, die de eisen welke de burgers er aan stellen, naar genoegen kan verwerken en zichzelf in stand weet te houden.'¹¹⁹ Voor deze eisen was een status quo nodig en in dat opzicht was volgens hem de democratie vijftig jaar stabiel geweest.¹²⁰ In die vijftig jaar ontbrak politiek rumoer en hadden enkele partijen in alle rust geregeerd.

Hiervoor waren twee aspecten noodzakelijk geweest: een 'zakelijke houding' en een drang naar consensus.¹²¹ Deze zakelijke houding en consensus betekenden volgens Lijphart dat de politiek altijd op zoek was naar een snelle oplossing. Dit illustreerde hij aan de hand van de leus 'de regering regeert'.¹²² De Kamer moest de regering het regeren niet onmogelijk maken en juist ruimte bieden om beleid te maken, om zo de democratie stabiel, ofwel, bestuurbaar te houden. Lijphart zag deze formule als een democratische zegen en dé reden waarom de politiek stabiel bleef. Kleine en veelal nieuwe partijen vormden volgens Lijphart slechts een 'veiligheidsklep' voor het voortbestaan van de pacificatiepolitiek.¹²³ Ze kregen de ruimte om hun onvrede te uiten. Met die signalen van onvrede kon de pacificatiepolitiek zichzelf in positieve zin aanpassen aan de omstandigheden.

Lijphart benadrukte dat de kritiek op de geslotenheid van de politiek, die na 1965 oplaaide, deels terecht was, maar hield vast aan het succes van de pragmatische politiek: 'Het is de pacificatie-politiek, die in de periode van 1917 tot 1967 verantwoordelijk was voor de stabiliteit van de Nederlandse democratie.'¹²⁴ Versplintering vormde voor die stabiliteit wel

---

¹¹⁷ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 264.

¹¹⁸ Fons Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering* (Rotterdam, 2015), 24.

¹¹⁹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 79.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*, 117.

¹²² *Ibidem*, 127.

¹²³ *Ibidem*, 155.

¹²⁴ *Ibidem*, 99.

degelijk een gevaar: ‘Bijna iedereen is het eens met de stelling dat sociale heterogeniteit schadelijk is voor de stabiliteit van democratische stelsels’¹²⁵

Politicooloog Hans Daalder stond, anders dan Lijphart, wel degelijk veranderingen in de politiek voor, maar keerde zich ook tegen versplintering. Zo bleef de Nederlandse politiek tot 1964 decennialang gesloten, waardoor publieke politiek en gerichte kritiek nagenoeg onmogelijk waren. De kiezer wist zo niet wie afgerekend moest worden op welke beslissing: besluitvorming vond immers plaats achter de schermen. De aanwezige politieke machten hadden, al sinds het interbellum, deze geslotenheid louter versterkt.¹²⁶ In 1964 pleitte Daalder daarom voor de opening van het systeem: de burger moest meer betrokken worden bij een transparantere politiek.

In 1974 was een nieuwe versplinteringsgolf op het hoogtepunt.¹²⁷ De politiek was tussen 1964 en 1974 veranderd van een roerloze en gesloten arena in een waar spanningsveld. Een nieuwe generatie kiezers zorgde voor de opkomst van ‘subculturen’ en een breuk met de partijtrouw van eerdere generaties. Dit bood kansen voor nieuwe groepen zich in het vastgeroeste systeem te nestelen.¹²⁸ Echter, vond Daalder de politiek in 1964 nog te gesloten en afstandelijk, tien jaar later is hij niet bepaald positiever. Weliswaar kwamen burgers los van hun vaste politieke keuzes, de politiek was ook onzekerder en onrustiger geworden. Er waren meer partijen en meer geluiden, maar er leek daarentegen minder bereidheid tot samenwerking.¹²⁹ Dit zorgde voor wrijvingsvlakken en moeizame coalitievorming. Daalder betoogde dat nieuwe partijen weinig bijdroegen aan constructieve politiek, maar wel konden zorgen voor ‘versplintering en nervositeit in de besluitvorming’.¹³⁰

Ondanks alle veranderingen zag Daalder één duidelijke overeenkomst tussen 1964 en 1974: de massa was nog steeds lijdelijk. Partijprogramma’s werden door actieve leden van partijen opgesteld, die vaak afkomstig waren uit kleine, hoogopgeleide bevolkingsgroepen. Met de toename van het aantal partijen waren er bovendien alleen maar meer elitaire partijtoppen bijgekomen.¹³¹ De vraag die daarom bij Daalder opkwam, was of deze partijen dan überhaupt wel bijdroegen aan een groeiende representatie. Als grote delen van de bevolking de politiek niet kon interesseren, hoe representatief kon ons systeem dan worden? Daalder concludeerde dat de politiek in wezen niet veel was veranderd. Echter, deze was vóór 1964 in ieder geval nog

---

¹²⁵ Ibidem, 168.

¹²⁶ Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, 18.

¹²⁷ Ibidem, 37.

¹²⁸ Ibidem, 41.

¹²⁹ Ibidem, 53.

¹³⁰ Ibidem, 63.

¹³¹ Ibidem, 77.

stabiel, terwijl in 1974 chaos de politiek beheerste. Het lijkt er daardoor op dat Daalder vond dat de ontwikkelingen de tijd voorbijgesnel waren.

Lijphart en Daalder waren niet de enigen die waarschuwden voor de invloed van de snelle veranderingen op de politieke stabiliteit. Sociaaldemocraat Joris in 't Veld begreep de onvrede over de gebrekkige rol van burgers in de democratie. Toch pleitte hij voor kalmte.¹³² Enerzijds moest de kiezer meer betrokken worden bij beslissingen, anderzijds moest de regering met die volkswil in pacht wel regeerkracht bewaren. Versplintering was voor In 't Veld een teken dat de democratie in een nieuw klimaat moest 'rijpen' zodat de oude politiek zichzelf later weer in gang kon schieten. Want voor In 't Veld was duidelijk waar de kracht van het Nederlandse systeem zat: namelijk in de stabiliteit die er decennialang was geweest.¹³³ Versplintering zat het doelmatige karakter van die stabiele politiek in de weg. Medewerking aan de besluitvorming was voor hem de belangrijkste taak van Kamerleden. Juist de kleine partijen waren niet in staat die medewerking te verlenen en beperkten waren vooral 'getuigen' binnen de politieke arena.¹³⁴

Al bij al erkenden deze commentatoren dat het pacificatiemodel in verval aan het raken was. Anderzijds onderstreepten Lijphart, Daalder en In 't Veld wel dat de ontstane situatie van onvrede en versplintering niet de oplossing was. Nederland moest bestuurbaar blijven en daar was de afname van de macht van de pacificatiepartijen funest voor. Zolang er geen goed alternatief was, stonden voor deze denkers de pluspunten van het pacificatiemodel buiten kijf. Hiermee staan zij lijnrecht tegenover enkele andere politiek denkers.

3.3 Positieve beoordeling: de roep om representatie in de politiek groeit

In deze paragraaf behandel ik de politiek denkers die pleitten voor meer representatie in de democratie. Vanaf de vroege jaren '60 kantelde de publieke opinie omtrent representatie en kleine partijen. Ik zal betogen dat vier politiek denkers deze ontwikkeling weerspiegelden en zich tegen de pacificatiepolitiek keerden. Ze brachten hun kritiek op grofweg vier punten: ten eerste op het gebrek aan representatie van de volkswil in de volksvertegenwoordiging en met name regering. Ten tweede op de inrichting van partijen en de manier waarop zij politiek bedreven. Ten derde op de afstand tussen kiezer en gekozene en ten vierde op het stabiliteitsvraagstuk van de democratie.

---

¹³² Joris in 't veld, 'Diskussie', *Acta Politica* 6 (1971), 248-249, aldaar 248.

¹³³ In 't Veld, 'Diskussie', 248.

¹³⁴ Ibidem.

Jan Glastra van Loon, een van de oprichters van D66, richtte zijn kritiek op het gebrek aan representatie van de volkswil in de volksvertegenwoordiging en de regering. In zijn werk *Kiezen of delen* filosofeerde hij over hoe de politiek zou moeten veranderen. Hij zette zich vooral af tegen de gesloten Haagse verhoudingen, waarin dwergpartijtjes als onwenselijk werden gezien. De bestaande politiek had een afstand geschapen tussen de volksvertegenwoordiging en de volkswil, en daarmee ook tussen kiezer en gekozene. Hiermee zag Glastra van Loon dat de leidraad van de parlementaire democratie ondergesneeuwd werd, omdat de volksvertegenwoordiging de volkswil *juist* zo zuiver mogelijk zou moeten weergeven.

De grootste democratische tekortkoming zag hij echter in het verschil tussen het Kamerstelsel en het regeringsstelsel: ‘Stelt men zich op het standpunt van de volkssoevereiniteit, dan moet niet alleen de volksvertegenwoordiging maar ook de regering worden gezien als orgaan van de volkswil en is ook deze aan strenge representativiteitseisen onderworpen.’¹³⁵ Dit was in Nederland niet het geval, waardoor de uitwerking van die volkswil nooit een zekerheid was. In plaats daarvan werd deze via binnenskamers overleg omgezet in compromissen tussen bestaande coalitiepartijen.

Deze situatie beschrijft ook Thomassen: ‘In het traditionele Nederlandse consensusmodel is de invloed van de kiezers echter beperkt. Zij kunnen een stem uitbrengen die van invloed is op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging, maar wat er vervolgens met hun stem gebeurt, onttrekt zich aan hun invloed.’¹³⁶ De politiek anno 1964 was volgens Glastra van Loon vastgeroest: ‘Het is integendeel mijn overtuiging, dat wij dringend aan een hervorming van ons staatsbestel toe zijn.’¹³⁷ Glastra van Loon wilde de verhouding tussen Kamer en regering gelijker trekken via een conventioneel stelsel:

In dat conventionele stelsel is de regering een verkleinde afspiegeling van de kamer, zoals deze dat is van het volk. Samenstelling en verantwoordelijkheid tegenover de volksvertegenwoordiging worden hier allen zonder principiële moeilijkheden op dezelfde rechtlijnige manier bepaald.¹³⁸

---

¹³⁵ Jan Glastra van Loon, ‘Kiezen of delen’, *Nederlands Juristenblad* 43 (December 1964, ingekorte versie door Daniel Boomsma), te raadplegen op:

<https://vanmierlostichting.d66.nl/content/uploads/sites/296/2015/05/Kiezen-of-delen.pdf>, aldaar 3.

¹³⁶ Jacques Thomassen, ‘De permanente crisis van de democratie’, *Res Publica* 53 (2011) 2, 211-228, aldaar 225.

¹³⁷ Glastra van Loon, ‘Kiezen of delen’, 20.

¹³⁸ *Ibidem*, 6.

Twee andere politiek denkers die veranderingen in de democratie voorstonden waren Guus ter Hoeven en Ed van Thijn. Socioloog Guus ter Hoeven betitelde in 1967 de Nederlandse democratie als een ‘overlegdemocratie’, waarin het praktische belang bovenaan stond.¹³⁹ Zijn centrale punt van kritiek was dat partijen inhoudelijk teveel waren vastgeroest op dit principe. Zij waren niet toegankelijk genoeg voor de bevolking die zij moesten representeren. Ter Hoeven stond daarom een herwaardering van de inhoud van politiek voor. Hiervoor was representatie van alle burgers belangrijk, middels een ‘richtsnoer voor overheidsbeleid’: ‘Daarbij dienen ook die groepen, welke niet aan hun trekken zijn gekomen, de overtuiging te hebben dat hun standpunt aan een zorgvuldige overweging werd onderworpen.’¹⁴⁰ Hiermee sluit ter Hoeven zich deels aan bij de mening van Glastra van Loon: het regeringsbeleid zou een afspiegeling moeten zijn van de bevolking. Een verschil tussen beide denkers was dat Glastra van Loon hiervoor het bestel wilde veranderen en ter Hoeven vond dat bestaande partijen hun houding moesten veranderen.

De verkiezingen van 1967 waren voor Ter Hoeven veelzeggend: ‘De verkiezingsresultaten tonen dat de kiezers aan de partijen van het oude bestel een forse nederlaag hebben toegebracht’.¹⁴¹ Volgens ter Hoeven kon de aanwezigheid van nieuwe partijen bijdragen aan een vernieuwde politiek, mits zij samen met bestaande partijen een alternatief wilden vormen voor de vastgeroeste politiek: ‘Willen vernieuwers hun doel bereiken, dan zal enige coördinatie wel noodzakelijk blijven.’¹⁴² De versplintering die op gang kwam, zag hij dus niet per se als de oplossing, maar wel als een belangrijk signaal. Vernieuwing moest vooral inhoudelijke politiek opleveren waar iedere burger zich in herkende én waarin de besluitvaardigheid niet uit het oog werd verloren en zelfs kon worden verbeterd.¹⁴³ Ter Hoeven stelde daarom de formering van brede volkspartijen voor. Die volkspartijen zouden kunnen ontstaan uit kleinere fracties die nu individueel te weinig steun hebben, ‘maar elkaar op een concreet programma kunnen vinden.’¹⁴⁴ Alle volksbelangen werden zo als het ware in bredere politieke stromingen versmolten om collectieve doeleinden na te streven.

Politicooloog Ed van Thijn was in 1967 verkozen als Tweede Kamerlid namens de Partij van de Arbeid. Zijn kernkritiek behelst de afstand tussen partijen en steeds ontevredener wordende burgers. Bestaande partijen moesten meer namens de mensen en minder namens

---

¹³⁹ Erik Jurgens e.a., *Partijvernieuwing?* (Amsterdam, 1967) 102.

¹⁴⁰ Jurgens e.a., *Partijvernieuwing?*, 104.

¹⁴¹ *Ibidem*, 126.

¹⁴² *Ibidem*, 119.

¹⁴³ *Ibidem*, 129.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 118.

partijen politiek bedrijven. Deze politiek moest ‘zoveel mogelijk een afspiegeling zijn van de preferenties van burgers’.¹⁴⁵ Die afspiegeling had duidelijk tekortgeschoten. Anders was de onvrede, vertaald in de vele stemmen op nieuwe (protest)partijen, niet ontstaan. De politiek moest daarom een draai maken.

Het evenredige stelsel met lage kiesdrempel was volgens van Thijn onopzegbaar voor het sterk verdeelde Nederland. Hij stelde mede daarom het opstellen van ‘stembusakkoorden’ voor.¹⁴⁶ Partijen zouden dan coalitie-of oppositieprogramma’s met andere partijen openbaar maken om de kiezer inhoudelijke beleidsplannen voor te schotelen. Zo konden kiezers het beste zien wie hun belangen zou gaan vertegenwoordigen. Bovendien hoefde de bevolking niet meer af te wachten tot na de kabinetsformatie om te zien wat wel en wat niet onderdeel van het beleid was geworden. Stembusakkoorden zouden de verkiezingen dus openlijker en overzichtelijker moeten maken en partijen dwingen tot samenwerking óf inhoudelijke kritiek. Om dit te bereiken pleitte van Thijn voor ‘communicatiepartijen’: partijen die altijd en overal het gesprek met kiezers aan wilden gaan en zichtbaar waren: ‘Partijen die niet in de eerste plaats het accent leggen op contact met de leden, maar op permanente communicatie met de kiezers.’¹⁴⁷ Politici moesten luisteren naar de heersende geluiden in de maatschappij en die gebruiken om de burger te representeren.

Een kanttekening plaatste van Thijn bij de houding van nieuwe partijen. Zij moesten verantwoordelijkheid nemen om samen te werken:

Een structurele vernieuwing is alleen haalbaar, wanneer al onze partijen, de grote zowel als de kleintjes, de gevestigde zowel als de nieuwkomers, bereid zijn hun bestaan, nu en in de toekomst, ondergeschikt te maken aan de noodzaak van een goed functionerend democratisch systeem.¹⁴⁸

Voor de werking van stembusakkoorden was het belangrijk dat partijen op basis van inhoudelijke overeenkomsten in plaats van inhoudelijke verschillen tot concept-regeringsprogramma’s kwamen. De voorgestelde stembusakkoorden zouden dan, ook in een periode van versplintering, de beleidsplannen inzichtelijk maken voor kiezers. Hier zit het verschil tussen de visie van ter Hoeven en van Thijn. Ter Hoeven zag de versmelting van volksbelangen in brede partijen als een manier om met politieke verdeeldheid om te gaan,

---

¹⁴⁵ Ed van Thijn, *Democratie als hartstocht* (Amsterdam, 1991) 62.

¹⁴⁶ Van Thijn, *Democratie als hartstocht*, 42.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 45.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 38.

terwijl van Thijn juist wil laten zien dat via stembusakkoorden efficiënt met versplintering gewerkt kon worden.

Meindert Fennema, in 1976 nog een jonge politicoloog, was een voornamelijk criticus van het werk van Lijphart. Lijphart richtte zich volgens Fennema teveel op de stabiliteitskwestie van de democratie en niet op de representatieve waarde die de regeringsvorm moest hebben. Volgens Fennema kon de politiek binnen het pacificatiemodel nooit stabiel blijven. Dit systeem leek misschien stabiel, maar dat zei niets over de mogelijke onvrede bij mensen. Het feit dat mensen hun onvrede nooit geuit hadden, kwam omdat zij passief waren. Dit gaf juist de zwakte en niet de sterkte van de democratie aan.¹⁴⁹

De oude politiek zag Fennema als zodanig vastgeroest dat deze stabiel leek, maar op kwaliteit niet te controleren was. Lijphart keek volgens Fennema neer op de kiezers wanneer hij het uiteenvallen van de pacificatiepolitiek als gevaar zag voor de stabiliteit van de democratie: 'En als het erop aan komt spreekt 'law and order' de grote massa veel meer aan dan democratisering, voegt hij daar nog dreigend aan toe. De minachting voor de massa die hieruit spreekt is niet nieuw.'¹⁵⁰ Volgens Fennema vormden dit soort ouderwetse ideeën de ultieme barrière om het volk echt bij de politiek te betrekken. Passiviteit zou volgens Lijphart niet iets zijn waar tegen opgetreden moest worden, maar de stabiliteit van de democratie aangeven: 'Vandaar de afkeer van mensen die hun medeburgers tot politieke actie aanzetten.'¹⁵¹ Beide politicologen zagen in dezelfde situatie twee werelden van verschil. Versplintering was voor Lijphart een teken dat grote partijen hun greep op de politiek moesten versterken, terwijl deze voor Fennema betekende dat de oude politiek zijn houdbaarheidsdatum had bereikt en langzaam was vervangen door een representatiever stelsel. Beide politicologen stonden zodoende lijnrecht tegenover elkaar inzake het spanningsveld tussen bestuurbaarheid en representativiteit.

Daarnaast zou Lijphart de politieke crisis wijten aan het kiesstelsel. Fennema beargumenteerde juist dat de lage kiesdrempel burgers slechts *de kans* gaf hun ontevredenheid aan te tonen door nieuwe partijen te kiezen.¹⁵² Burgers waren inderdaad ontevredener geworden, anders zouden de grote partijen wel groot zijn gebleven. Kiezers lieten eindelijk het achterste van hun tong zien door in toenemende mate op nieuwe partijen te stemmen. Jacques Thomassen benadrukt dat dit van grote betekenis is geweest voor de Nederlandse democratie:

---

¹⁴⁹ Meindert Fennema, 'Professor Lijphart en de Nederlandse politiek', *Acta Politica* 12 (1976), 54-77, aldaar 73.

¹⁵⁰ Fennema, 69.

¹⁵¹ *Ibidem*, 70.

¹⁵² *Ibidem*, 75

‘Vanuit democratisch oogpunt werd het dan ook als een grote vooruitgang gezien toen de kiezers ten gevolge van de ontzuiling in Nederland [...] de ketenen van hun maatschappelijke predispositie afwierpen.’¹⁵³ Daarmee was de kiezer een aanzienlijk deel van zijn ‘lijdelijkheid’ kwijtgeraakt.

3.4 Tussenconclusie: veel ideeën, weinig eensgezindheid

De door Kennedy genoemde veranderingen in de maatschappij leidden tot ontevredenheid over de politiek en een golf aan nieuwe partijen. Die versplintering werd veel minder eensgezind beoordeeld dan de golf uit het eerste hoofdstuk. Politicologen Lijphart en Daalder stelden dat het ontstaan van de vele nieuwe geluiden wel degelijk het functioneren van de democratie bemoeilijkte en predikten de stabiliteit van het pacificatiemodel. Glastra van Loon en Fennema zagen juist dat deze veronderstelde stabiliteit had geleid tot afstandelijkheid en onvrede onder burgers. Zij juichten de nieuwe geluiden toe en zagen hierin de onhoudbaarheid van de pacificatiepolitiek. Ter Hoeven en van Thijn zagen deze onvrede ook en keken liever naar oplossingen om de bestaande politiek te vernieuwen. De verdedigers van de pacificatiepolitiek zetten de bestuurbaarheid van de democratie voorop. De denkers die juist vonden dat de politiek vernieuwd moest worden, weerspiegelden de roep om meer representatie, die ook weerklonk in de toename van het aantal partijen dat wilde afrekenen met de oude politiek. Hiermee zijn ook de blikken op de balans tussen bestuurbaarheid en representatie uiteenlopend.

De eensgezindheid over de werking van de democratie nam daarmee af: de ideeën van de behandelde denkers tonen een moeilijke mix aan over hoe de politiek verder moest. Deze mix ziet ook Jacques Thomassen, die betoogt dat echte veranderingen uiteindelijk uitbleven ‘omdat er geen overeenstemming zou zijn over de aard van de democratische vernieuwingen.’¹⁵⁴ Tegelijkertijd vertoonden de ideeën van politiek denkers, in combinatie met de informatie uit de literatuur, op drie aspecten een verandering ten opzichte van de eerste versplinteringsgolf. Ten eerste veranderde de kijk op deelbelangenbehartiging. Ten tweede was de nadruk op het partijbeginsel flink afgenomen. Ten derde veranderde de kijk op de relatie tussen kiezer en gekozene. Dit waren signalen dat de politiek mee moest met zijn tijd.

De waardering van nieuwe (belangen)partijen groeide vanaf 1960. Ze werden vanwege hun principiële vasthoudendheid in een periode van protest juist meer gewaardeerd en niet

---

¹⁵³ Thomassen, ‘De permanente crisis van de democratie’, 223.

¹⁵⁴ Thomassen, ‘Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland’, 207.

langer gezien als ‘producten van te ver doorgevoerde democratie’.¹⁵⁵ Veel partijen waren een stuk deskundiger dan in het interbellum en sommige werden zelfs coalitiepartners, zoals D66 en DS’70. D66 was zelfs bewust beginselloos. Het succes van deze partij bewees dat het partijbeginsel aan waarde had verloren. Deels was deze kentering veroorzaakt door de tand des tijds: de representatie van minderheden en groepsbelangen werd langzaam een centrale these in de politiek.¹⁵⁶ De hierboven behandelde commentaren bevestigen dit beeld grotendeels. Versplintering werd niet meer met hand en tand bestreden, zoals in het interbellum. Hoogstens beargumenteerden voorstanders van de pacificatiepolitiek dat nieuwe partijen dit stabiele systeem ondermijnden. De gemene deler onder de denkers is dat zij vonden dat de burger meer bij de politiek moest worden betrokken: meer representatie dus. Echter, ze tonen ook aan dat niet iedereen er zo over dacht. Sommigen wilden de pacificatiepolitiek herstellen, terwijl anderen met alternatieve oplossingen kwamen.

De nadelen van een democratie die te representatief is geworden, werden in de tweede versplinteringsgolf veel minder benadrukt dan in de eerste golf. Een aanzienlijk deel zag versplintering als signaal dat de bestaande politiek de burger juist *niet goed* representeerde. Zo werd de verstoring van de balans tussen representativiteit en bestuurbaarheid niet meer door iedereen als hinderlijk gezien: niet iedereen vond de versplinterde politiek *te* representatief. Een viertal politicologen pleitte daarom niet voor *minder* representatie ten gunste van de bestuurbaarheid, maar juist voor *meer* en veelal *betere* representatie. In deze versplinteringsgolf kan daarom geconcludeerd worden dat de democratie in Nederland *an sich* representatiever werd, maar juist nog *niet representatief genoeg* was. Deze conclusie betekende een breuk met de beoordeling van de versplinteringsgolf in het interbellum, ondanks het feit dat nog steeds meerdere denkers de bestuurbaarheid van de democratie belangrijker achtte dan de representativiteit.

---

¹⁵⁵ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 212.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 213.

4. Conclusie en discussie

4.1 Conclusie

Naar aanleiding van de hedendaagse versplintering in de Nederlandse politiek heb ik in dit onderzoek het concept ‘versplintering’ gehistoriseerd. Hiervoor heb ik gekeken naar de historische ontwikkeling van de *beoordeling* van versplintering door politiek denkers. Voor deze ontwikkeling heb ik twee versplinteringsgolven onderzocht: een eerste tussen 1918 en 1937 en een tweede tussen 1963 en 1977. In beide golven is de versplintering bestudeerd als verschijnsel dat de democratie representatiever of zelfs *te representatief* zou kunnen maken. Er is onderzocht of politiek denkers die ontwikkeling als positieve bijdrage aan de representatie van de volkswil in de democratie zagen, of juist als negatief beoordeelden vanwege de afbreuk die versplintering aan de bestuurbaarheid van de democratie kon doen.

De versplintering van 1918 volgde na de instelling van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Op drie vlakken waren er optimisten over de toename aan partijen. Allereerst was het stelsel democratisch rechtvaardig en gaf de versnippering de volkswil goed weer. Daarnaast werd geduld gepredikt: het nieuwe stelsel had tijd nodig om optimaal te functioneren. Tenslotte was er voor de kiezer keuze uit meer politieke alternatieven. Daartegenover stonden de pessimisten. Zij veroordeelden op vijf aspecten de versplintering: Allereerst waren kiezers niet capabel genoeg en daarom gaven zij sneller hun stemmen aan simpele splinterpartijen. Daarnaast werden splinterpartijen geheld vanwege ‘beginselloosheid’. Bovendien vertegenwoordigden zij deelbelangen en niet het algemeen belang. Daarbovenop waren splinterpartijen amateuristisch. Tenslotte constateerden zij dat versplintering afbreuk deed aan de collectieve verantwoordelijkheid van het parlement. Een belangrijk gegeven is dat de optimisten ook de nadelen van de versplintering erkenden.

De versplintering vanaf 1963 volgde na enkele maatschappelijke veranderingen en een politieke crisis. De beoordeling van deze versplinteringsgolf vertoonde overeenkomsten en verschillen met die uit het interbellum. Zo bleven enkele denkers de stabiliteit en het pragmatisme van de politiek prevaleren boven de representatieve functie van nieuwe partijen. Anderen zagen de versplintering juist als signaal dat de politiek burgers decennialang niet goed gerepresenteerd had. Hun standpunten tonen aan dat de kijk op de balans tussen bestuurbaarheid en representatie wezenlijk anders was dan in het interbellum. Hiervoor waren vier aspecten van belang. Ten eerste was er de overtuiging dat de volkswil veelal ontbrak in de besluitvorming. Ten tweede was er de overtuiging dat partijen inhoudelijk moesten veranderen. Ten derde

vonden zij de afstand tussen kiezer en gekozene te groot en ten vierde werd de veronderstelde stabiliteit van de pacificatiepolitiek aangevallen.

Bovenstaande constatering resulteert in een tweeledig antwoord op de in de inleiding gestelde hoofdvraag. Allereerst heeft de analyse uitgewezen dat invloedrijke politiek denkers versplintering door de tijd heen *overwegend positiever* zijn gaan beoordelen. In beide periodes beoordeelden weliswaar meerdere denkers versplintering als negatief, zoals er ook in beide periodes denkers waren die de voordelen van versplintering benadrukten. Daarentegen zijn de verschillen tussen de beoordelingen in beide perioden evident genoeg om een historische kentering te ontwaren. De vergelijking levert in ieder geval drie duidelijke veranderingen op.

Een eerste verandering is waar te nemen in de beoordeling van kleine partijen. Die werden in het interbellum platgewalst met verwijten over amateurisme en een gebrek aan wil tot samenwerking. In de jaren '60 en '70 werden zij serieuzer genomen als zij die wil tot samenwerking wel toonden. Bovendien valt de toenemende kritiek op de grotere partijen op. In de tweede versplinteringsgolf werd hun gesloten politiek gezien als oorzaak voor de politieke crisis, waar zij in de eerste versplinteringsgolf werden gezien als de enige echte vertegenwoordigers van het volk. Een tweede verandering is waar te nemen in de manier waarop politiek bedreven diende te worden. Zo waren bijvoorbeeld de partijbeginselen en het dienen van het algemeen belang twee belangrijke politieke codes in de eerste versplinteringsgolf. Het feit dat deze codes ten tijde van de tweede versplinteringsgolf wegvielen, leidde tot een grotere waardering voor deelbelangen en 'beginselloosheid'. Een derde verandering betreft de manier waarop denkers met versplintering om willen gaan. Waar zij in de eerste periode op zoek waren naar manieren om de toegenomen representativiteit in te dammen, waren zij in de tweede periode juist op zoek naar alternatieven om de representativiteit te versterken. In de eerste periode waren discussies over het kiesstelsel, de kiesdrempel of zelfs kiesrechtexamens aan de orde van de dag. De stembusakkoorden of de instelling van het conventionele stelsel uit de tweede periode staan hier lijnrecht tegenover.

Ten tweede heb ik de beoordeling van versplintering in relatie tot het theoretische spanningsveld tussen representativiteit en bestuurbaarheid onderzocht. In 1918 werd de Nederlandse democratie voor het eerst significant representatiever. Die ontwikkeling werd kritisch beoordeeld door politiek denkers. Geconcludeerd kan worden dat zij tezamen vonden dat de democratie *te representatief* werd. Na 1963 zien we een ander beeld. Denkers waren minder kritisch toen de democratie opnieuw significant representatiever werd. Tezamen oordeelden zij niet langer overwegend kritisch over versplintering. Sterker nog, vier denkers benadrukten dat de versplintering een signaal was dat de politiek juist *niet representatief genoeg*

was geweest. Ik concludeer daarom dat het derde scenario uit de theorie van Diamond, waarin een democratie *te representatief* is geworden, *wel* overeenkomt met de politicologische ideeën over de eerste versplinteringsgolf, maar *niet* overeenkomt met de politicologische ideeën over de tweede versplinteringsgolf. De getoetste theorie is dus slechts van toepassing op één van de twee versplinteringsperiodes, omdat politicologen in de tweede periode zelfs overwegend het gebrek aan representatie benoemden in plaats van het overschot.

Voorafgaand aan dit onderzoek heb ik twee doelen gesteld. Allereerst wilde ik via een politicologische inslag de beoordeling van politieke versplintering onderzoeken. De resultaten bieden niet alleen een relatief compleet overzicht van hun beoordelingen, ze leveren ook tal van ideeën op over hoe we versplinterde politiek stabiel kunnen maken of houden. Deze ideeën bieden aanknopingspunten voor de bestaande politiek hoe om te gaan met de huidige versplintering. Tegelijkertijd tonen ze aan dat de kijk op een belangrijk politicologisch thema, namelijk hoe de verhouding tussen burger en politiek *zou moeten zijn*, onder politiek denkers steeds gevarieerder is geworden. Hierdoor raakt een eensgezind antwoord op de vraag hoe om te gaan met versplintering steeds verder uit beeld. Desalniettemin zouden bijvoorbeeld de stembusakkoorden of het conventionele stelsel reële opties zijn om de politiek ook in een periode van versplintering bestuurbaar te maken.

Ten tweede heb ik gepoogd een historisch overzicht van de beoordeling van versplintering te bieden. Dit overzicht leert ons dat de Nederlandse democratie qua karakter veranderlijk is. Deze was in het interbellum een bestel dat behoefte had aan gezag, controle en stabiliteit. Door de verdeling in zuilen, die de democratie in wezen al representatief maakte, werden deze behoeftes als noodzakelijk gezien. De democratie veranderde na 1963 in een bestel waarin juist een groeiende roep aan representatie van de burger ontstond. Daarnaast werd het gezag van de grote partijen minder vanzelfsprekend. Politieke alternatieven werden meer omarmd dan voor 1963. Nederland is tussen 1918 en 1977 een aanzienlijk representatievere democratie geworden, waarin niet alleen de letterlijke kiesdrempel laag lag, maar waar ook de figuurlijke drempels voor politieke deelname steeds lager werden.

Uit de onderzoeksresultaten blijven twee opvallende constanten over. Allereerst is Nederland qua belangen, levensbeschouwingen en daarmee politieke voorkeuren een verdeeld land. In combinatie met een lage kiesdrempel is politieke versplintering daarom iets onvermijdelijks. De verschillen die dit oplevert, kunnen maar op één manier bestreden kunnen worden: constructieve samenwerking tussen de vertegenwoordigende partijen. Ironisch genoeg komen representativiteit en bestuurbaarheid hier op een kruipunt samen: de vele deelbelangen

moeten in de politiek omgesmolten worden tot een bestuurbaar stelsel. Deze twee uitgangspunten leven tot op de dag van vandaag, zoals ik hieronder zal betogen.

4.2 Discussie

Anno 2022 is een nieuwe versplinteringsgolf op een absoluut hoogtepunt. De vraag rest hoe versplintering in hedendaagse discussies wordt beoordeeld. Hieronder worden enkele ideeën van politiek denkers over de recente ontwikkelingen uiteengezet. In zijn essay *De crisis van de gevestigde partijen* constateerde Tom van der Meer dat de kiezer kritischer en beweeglijker is geworden. Grote, gevestigde partijen die vaak in de regering gezeten hebben, zoals de PvdA en CDA hebben moeite zich te profileren en hebben meer concurrentie gekregen.¹⁵⁷ Ouderwetse ideologieën zijn haast verdwenen en partijen zijn meer op elkaar gaan lijken: ‘Wanneer politieke partijen zich programmatisch steeds meer inwisselbaar maken, moeten we niet vreemd opkijken dat kiezers makkelijker de overstap maken tussen partijen.’¹⁵⁸ Weliswaar wordt coalitievorming lastiger, minderheidscoalities kunnen een oplossing vormen. Deze zouden partijen minder gebonden maken aan regeerakkoorden. Versplintering is dan geen probleem, omdat partijen inhoudelijker hun burgers kunnen representeren door voor of tegen specifieke keuzes te stemmen.¹⁵⁹ Voor veranderingen legt van der Meer de bal uitdrukkelijk bij de ‘gevestigde partijen’: ‘Vooralsnog wordt elke vernieuwing gesmoord in de verstikkende bestuurscultuur die de gevestigde partijen zelf in stand houden. Blijkbaar zijn zij niet willens of bij machte zich te ontworstelen aan de oude spelregels van de Nederlandse politiek.’¹⁶⁰

Gerrit Voerman maakt zich juist zorgen over het verval van traditionele regeringspartijen. Hun band met de kiezer wordt zwakker en hier spelen steeds meer protestpartijen op in.¹⁶¹ De partijconcurrentie is groter dan ooit, maar de mogelijkheden op vruchtbare coalities worden steeds kleiner. Hij wijdt dit proces aan de individualisering van de samenleving: ‘Groepsbinding en kiezerstrouw blijken sterk te zijn afgenomen.’¹⁶² Volgens Voerman moeten partijen hierdoor een wederopstanding doormaken, en daarvoor is de helpende hand van de staat nodig. Via meer overheidssubsidie zouden partijen weer zichtbaarder en sterker kunnen worden. Anno 2021 ziet Voerman in plaats van versterking

---

¹⁵⁷ Van der Meer, ‘Essay ‘Crisis van de gevestigde partijen’, 229.

¹⁵⁸ Ibidem, 229.

¹⁵⁹ Ibidem, 232.

¹⁶⁰ Ibidem, 233.

¹⁶¹ Gerrit Voerman, *Over de toekomst van de politieke partij* (Groningen, 2012) 3.

¹⁶² Voerman, *Over de toekomst van politieke partijen*, 7.

eerder de teloorgang van het partijsysteem: ‘Sinds 1918 was het aantal fracties na de verkiezingen niet zo hoog. Ongetwijfeld zullen er voor de volgende Kamerverkiezingen door de inmiddels gebruikelijke afsplitsingen nog wel een paar bijkomen – wat een efficiënt parlementair proces natuurlijk niet bevordert.’¹⁶³

Simon Otjes ziet versplintering als onvermijdelijk gevolg van het kiessysteem in combinatie met een ontevreden maatschappij: ‘Het is het gevolg van ontwikkelingen in de samenleving die lastig te keren zijn, en politieke instituties die ik niet zou willen veranderen.’ Versplintering is daarnaast een *fact of life*, een onvermijdelijk gevolg van de verdeeldheid in Nederland: ‘De vraag is hoe we onze politieke instituties inrichten om hiermee om te gaan.’¹⁶⁴ Versplintering geeft verder aan dat de democratie in principe goed werkt. Nieuwe partijen ontstaan volgens hem omdat bestaande partijen hier ruimte voor laten. Zij hebben specifieke thema’s niet (genoeg) op de agenda gezet. Dit resulteerde volgens Otjes in een ouderenpartij en een partij voor dierenwelzijn: ‘Het is onderdeel van een representatieve democratie dat alle geluiden, hoe divers ook, gehoord kunnen worden.’¹⁶⁵ Otjes ziet versplintering niet als probleem, maar benadrukt dat wel goed met die verdeeldheid moet worden omgegaan. Hij noemt, analoog aan van der Meer, minderheidskabinetten als oplossing. Het aanpassen van het kiesstelsel is voor hem geen optie: dit is niet democratisch en zou kleine, constructieve partijen buiten het parlement houden.¹⁶⁶

Tenslotte beoordeel ik zelf de versplintering in de huidige Nederlandse politiek. Hiervoor gebruik ik de twee constanten uit het historisch onderzoek als uitgangspunt: de onvermijdelijke politieke verdeeldheid in Nederland kan slechts opgevangen worden door goede, constructieve samenwerking tussen partijen. In de praktijk blijkt dit echter moeilijk. Toenadering vanuit de gevestigde partijen, zoals van der Meer die nodig acht, is nog niet aan de orde. Tegelijkertijd maken andere partijen allerm minst de indruk constructief te willen samenwerken. De politiek kent daarom een patstelling: de bestuurscultuur verandert nauwelijks en de oppositie lijkt vanuit electorale overwegingen geen baat te hebben bij regeringsverantwoordelijkheid en compromissenpolitiek.

Mede door deze patstelling blijven de nadelen van versplintering onmiskenbaar. De meest recente formatie liet maar liefst tien maanden op zich wachten. Debatten over die formatie leverden weinig inhoudelijk commentaar, maar vooral veel harde verwijten op. Het is

---

¹⁶³ Bert van den Braak e.a., ‘Historische uitslag, problematische formatie’, *Montesquieu Instituut: De Hofvijver* 11 (2021) 3, https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vlh5g7sp0czy/jaargang_11_nummer_118.

¹⁶⁴ Beyens, Otjes en van de Wardt, ‘Fractionalisatie, volatiliteit en nieuwe partijen’, 110.

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Ibidem, 111.

de vraag of de hedendaagse politiek de politicologische lessen, die al in het interbellum bestonden, serieus zal gaan nemen. Misschien is de hoop daarom wel gevestigd op de kiezers. Zij zouden mijns inziens hun politieke keuze moeten maken op basis van het volgende vraagstuk: welke partijen denken inhoudelijk na over de belangen van *alle* mensen in Nederland? Zolang dit niet gebeurt, zal de patstelling voorlopig niet verdwijnen.

Met de resultaten uit dit onderzoek is het verhaal omtrent versplintering nog lang niet af. Op basis van vier nog ontbrekende puzzelstukken, die niet in dit onderzoek aan bod zijn gekomen, wil ik suggesties doen voor verder onderzoek naar versplintering. Ten eerste zou er kwantitatief onderzoek gedaan kunnen worden om de invloed van versplintering te meten, bijvoorbeeld aan de hand van het aantal moties, Kamervragen en interrupties. Hierdoor kan letterlijk beoordeeld worden of een parlement qua tijd inderdaad minder efficiënt is in tijden van versplintering. Ten tweede zou er onderzoek gedaan kunnen worden naar de beoordeling van versplintering in bijvoorbeeld de Eerste Kamer of de gemeenteraad, aangezien er in dit onderzoek hoofdzakelijk gekeken is naar de Tweede Kamer. Ten derde kan er onderzoek gedaan worden naar de beoordeling van versplintering onder kiezers. Zij bepalen immers de samenstelling van de Kamer. In hoeverre staan zij stil bij de voor- en nadelen van versplintering? Ten vierde is er in dit onderzoek niet gekeken naar de beoordeling van de samenstelling van het politiek landschap in perioden *zonder* versplintering. Wellicht bestond er in deze perioden wel een roep om meer representatie in de politiek, of juist een signaal van tevredenheid over de bestuurbaarheid van de politiek. Met name het laatste onderzoeksvoorstel zou dit onderzoek bijzonder goed aanvullen.

Literatuurlijst

Secundaire literatuur

Van den Berg, Joop, 'Zonder verantwoording. Over de 'inrichting' van de democratie' in: Aalt Willem Heringa en Jan Schinkelshoek (red.), *Groot onderhoud of kruimelwerk* (Den Haag 2019) 135-150

Van den Berg, Joop, 'Column: 'Lijphart' is weer helemaal terug', 8-5-2020 op parlement.com

Beyens, Stefanie, Simon Otjes en Marc van de Wardt, 'Fractionalisatie, volatiliteit en nieuwe partijen', *Res Publica* 59 (2017) 1, 103-119

Bijsmans, Patrick, 'Tijd van verandering en continuïteit. Polarisatie in de Nederlandse politiek', *Leidschrift* 17 (2002) 3, 79-92

Bonger, Willem Adriaan, *Problemen der democratie* (Groningen, 1934)

Van den Braak e.a., Bert, 'Historische uitslag, problematische formatie', *Montesquieu Instituut: De Hofvijver* 11 (2021) 3

Diamond, Larry, 'Three Paradoxes of Democracy', *Journal of Democracy* 1 (1990) 3, 49-60

Von der Dunk, Hermann, 'De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum' in: Ruud Koole (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1983* (Groningen, 1984) 41-61

Fennema, Meindert, 'Professor Lijphart en de Nederlandse politiek', *Acta Politica* 12 (1976), 54-77

Flinders, Matthew en Matt White, 'When Politics Fails: Hyper-Democracy and Hyper-Depoliticization', *New Political Science* 37 (2015) 3, 363-381

Hazan, Reuven Y. en Gideon Rahat, 'Representation, Electoral Reform and Democracy', *Comparative Political Studies* 33 (2000) 10, 1310-1336

In 't veld, Joris, 'Diskussie', *Acta Politica* 6 (1971), 248-249

Jurgens, Erik, e.a., *Partijvernieuwing?* (Amsterdam, 1967)

Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw* (Amsterdam, 2017)

Kockelmans, Fons, *Van verzuiling tot versplintering* (Rotterdam, 2015)

Van der Kouwe, Erik, Paul Hennings en Hans Keman, 'Tussen mandaat en resultaat: problemen in de vertegenwoordigende democratie?' in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht* (Leiden, 2011) 351-368

Laakso, Markku en Rein Taagepera, 'Effective' number of parties', *Comparative Political Studies* 12 (1979) 1, 3-29

Lange, Matthew, *Comparative Historical Methods* (Londen, 2013)

Le Maux, Benoit, Yvon Racoby en Timothy Goodspeed, 'Political fragmentation, party ideology and public expenditures', *Public Choice* 147 (2011) 1, 43-67

Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990)

Loots, Jasper, 'Een sprong in het duister. Over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (1917) en de kritiek op haar werking in de jaren twintig en dertig', in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots (red.), *Sprong in het duister* (Nijmegen 2005) 11-57

Loots, Jasper, *Van het volk, voor het volk* (Amsterdam, 2004)

Louwerse, Tom, 'Het democratisch mandaat van Nederlandse politieke partijen: crisis of continuïteit?', *Res Publica* 54 (2012) 4, 413-441

Lucardie, Anthonie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen' in: Ruud Koolen en Anthonie Lucardie (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1985* (Groningen, 1986) 68-93

Luning, Jan en Michiel Herweijer, 'Politieke fragmentatie in Nederlandse gemeenten', *Bestuurswetenschappen* 70 (2016) 1, 5-16

Van der Meer, Tom, 'Essay 'Crisis van de gevestigde partijen'', *B en M: Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij* 44 (2017) 3, 229-234

Van der Meer, Tom, 'Voorbij de politieke crisis', *Sociologie* 13 (2017) 1, 109-124

Pildes, Richard H., *Political Fragmentation in Democracies of the West* (Public Law Research Paper No. 21-50, New York 2021)

De Rooy, Piet, *Ons stipje op de wereldkaart* (Amsterdam, 2014)

Van Schendelen, Marinus, 'Verzuiling en restauratie in de Nederlandse politiek', *Beleid en Maatschappij* 6 (1978) 2, 42-54

Thomassen, Jacques, 'Burgers in twee gedaanten', *Beleid en Maatschappij* 6 (1979) 2, 38-51

Thomassen, Jacques, 'De permanente crisis van de democratie', *Res Publica* 53 (2011) 2, 211-228

Thomassen, Jacques, 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: Jacques Thomassen, Kees Aerts en Henk van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Enschede, 2000) 203-218

Te Velde, Henk, 'The emergence of the Netherlands as a 'democratic' country', *Journal of Modern European History* 17 (2019) 2, 161-170

Voerman, Gerrit, *Over de toekomst van de politieke partij* (Groningen, 2012)

Voerman, Gerrit, 'Tekortschietende representatie?', in: Aalt Willem Heringa en Jan Schinkelshoek (red.), *Groot onderhoud of kruimelwerk* (Den Haag 2019), 75-88

Vossen, Koen, 'Een paradijs voor partijen', in: Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap* (Amsterdam, 2018) 245-258

Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark* (Amsterdam, 2003)

Van Zanten, Jeroen, 'De electorale negentiende eeuw in vogelvlucht, 1814-1917', *De moderne tijd. De lage landen* 1 (2017) 3, 236-246

Primaire bronnen

Van Bolhuis, Johannes, 'De evenredige vertegenwoordiging, de macht der partijbesturen en de volksraad', *Vragen des Tijds* 51 (1925), 187-223

Van Bolhuis, Johannes, 'Verkiezingen.... En daarna?', *Haagsch Maandblad* 6 (1929) 1, 551-568

Daalder, Hans, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974)

Glastra van Loon, Jan, 'Kiezen of delen', *Nederlands Juristenblad* 43 (December 1964, ingekorte versie door Daniel Boomsma)

Kips, Valckenier, 'Sovereiniteit', *Haagsch Maandblad* 6 (1929) 2, 127-139

Kips, Valckenier, *Vooruitzichten in de binnenlandsche politiek* ('s-Gravenhage, 1918)

Kranenburg, Roelof, 'Parlement en democratie', *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 5 (1922) 1, 40-49

Marchant, Henri 'De Tweede Kamer onder het mes', *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 1 (1918) 1, 199-217

Marchant, Henri, 'Regeering en partijen', *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 1 (1918) 1, 708-725

Meyers, Eduard, 'De verwezenlijking der democratie', *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 1 (1918) 1, 627-640

Pieter Oud, 'Ons stelsel der evenredige vertegenwoordiging', *De Opbouw. Democratisch tijdschrift* 5 (1922) 1, 218-245

Van Thijn, Ed, *Democratie als hartstocht* (Amsterdam, 1991)